

A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján

A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században

A bécsi *Collegium Theresianum* életre hívását 1746. február 24-én aláírt szerződésben rendelte el az osztrák jezsuita rendtartomány és a császári udvar.¹ A Favoritakastélyban (a Habsburgok egykori nyári rezidenciáján) működő nemesi akadémia az alapítás utáni években teljesen a *Jézus Társaság* fenntartásában működött, de az udvar fokozatosan (az iskola anyagi nehézségei leküzdése érdekében nyújtott tartós támogatásokkal párhuzamosan) egyre nagyobb befolyást szerzett az intézmény vezetésében. Az akadémia állami intézménynek számított, amelyet 1773-ig a jezsuiták, majd a piaristák működtettek. A Theresianum a Habsburg-monarchia történetében reprezentatív oktatásügyi, tudományos és politikai szerepet játszott. 1784-ben József császár – oktatásügyi reformja keretében – az iskolát bezáratta, 1797-ben azonban Ferenc császár rendelete alapján újból megnyithatta a kapuit.

A Theresianum a historiográfiában jól ismert oktatási intézménynek számít és a kurrens történeti kutatás számára is érdekes témának bizonyul, itt elsősorban Olga Khavanova és Ivo Cerman kutatásaira utalnék. Khavanova a bécsi udvar és a magyar döntéshozó elit kapcsolatát, kölcsönös stratégiáit vizsgálta a Theresianum, a monarchia első számú nemesi akadémiájának példáján.² Míg Cerman, aki a

1 *Theodor Cicalek*: Beiträge zur Geschichte des Theresianums. Mayer, Wien, 1872; *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien: Vergangenheit und Gegenwart. A. Schroll, Wien, 1912; *Ludwig Igálffy-Igály*: Das Theresianum – seine Wandlungen zu Lebzeiten seiner Stifterin. In: Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoche von 1740–1780 aus Anlaß der 200. Wiederkehr aus Todestages der Kaiserin. Hrsg. Walter Koschatzky. II. Ausgabe. Residenz, Salzburg, 1980. 18–49.; *Johann Schwarz*: Geschichte der k. k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr Excellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746–1865. Theresianische Akademie, Wien, 1890. (Jahresbericht des Gymnasiums der K. K. Theresianischen Akademie in Wien 1890).

2 Válogatás a szerző kapcsolódó írásaiból: *Olga Khavanova*: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century. *Sic Itur Ad Astra* 12. (2000). 4. sz. 79–90.; *Olga Khavanova*: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. *Századok* 139. (2005) 1105–1129.; *Olga Khavanova*: Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige. In: *Hatalom és kultúra*. II. Szerk. Jankovics Ferenc–Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Bp., 2004. 107–122.; *Olga Khavanova*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. In: *Századok* 140. (2006) 1503–1518.; *Olga Khavanova*: Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresa. In: *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*. Hrsg. Ivo Cerman–Luboš Velek. Martin Meidenbauer, München, 2006. 95–116.

cseh udvari arisztokrácia műveltségének a kutatója, a bécsi akadémia növendékeinek szociális hátterével, későbbi karrierlehetőségeivel és az iskolában oktatott tárgyak színvonalával foglalkozott.³

Jelen dolgozat célja, hogy betekintést nyújtson a Theresianum 18. századi tudományos életébe, elemezze, mennyire számított modern intézetnek, valamint hogy felvázolja a nemesi akadémia tudományos reprezentációját és hírét. Cermanal ellentétben mi itt elsősorban nem a tankönyveket használjuk forrásként, hanem a nyilvános vizsgáladványokat és a bécsi sajtóban megjelent híreket (a Wienerisches Diarium jelentőségére már Olga Khavanova is felhívta a figyelmet).

A nemesi akadémiák történetéről a múlt századforduló intézménytörténeti megközelítései óta nem sok írás született. Különösen keveset tudunk a rendi kezek között működő intézmények oktatási színvonaláról, mivel a nemesi akadémiák a historiográfiában könnyen a korszak nagy reformegyetemeinek az árnyékában maradnak. A Theresianum tudományos nyilvánosságának a problémája nemcsak a bécsi iskola oktatástörténete és a felvilágosodás kori Habsburg-monarchia művelődéstörténete számára lehet érdekes, hanem az intézményben tanuló ifjú főurak révén a rendi (és közvetetten az udvari) reprezentációtörténet számára is.

Az oktatás tudományos színvonala

Mi volt a theresianumi oktatás célja? A bécsi akadémia legfontosabb célkitűzése az elvárt nemesi műveltség megalapozása mellett gyakorlatban is használható tudás továbbítása volt. Olyan ismeretek közvetítése, amelyeket az elit az állam szolgálatában kamatoztatni tud. Ez nem feltétlenül hivatalnok- vagy tisztviselőképzést jelentett, mivel a korabeli felfogás szerint földesúrként, katonatisztként vagy prelátusként is az államot szolgálja a nemes, ha kellő felkészültséggel és elhivatottsággal teszi azt. Az 1780-ban közzétett prefektusi utasításokban a következő eszméi célt olvashatjuk: *„Mi mindnyájan egy nagy társadalomban élünk, amelyet államnak neveznek, így ebben az államban mindenki számára a hazaszeretet kötelesség, de a nemesember számára különösen, mert ő születésénél fogva kitüntetett tagja a hazának, ami őt rangban a polgár elé és a fejedelmet követő helyre állítja.”*⁴

A Theresianum oktatási rendszere négy szintből állt: a grammatika, humanióra, filozófia és a jogi stúdium évfolyamaiból. A korabeli iskolai szokásoknak megfelelően a diákok nagy része nem szisztematikusan végezte el az összes szintet egymás után, hanem csak egy-egy szintet, de az sem volt szokatlan, hogy valaki csak egy évfolyam idejéig volt az akadémia tanulója. A világi és egyházi tanárok személye nagyban meghatározta az intézmény arculatát, azon-

3 Ivo Cerman: Habsburgischer Adel und Theresianum: Wissensvermittlung, Sozialisierung und Berufswege. In: Adelige Ausbildung i. m. 143–168.; Ivo Cerman: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. Franz Steiner, Stuttgart, 2010. (Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 72.) 219–242.

4 Vorschriften für die Präfecten in der Theresianischen und Savoyschen Akademie. Wien, 1780. 61.

ban a diákokhoz hasonlóan ők is körülményeikhez képest „mobilak” voltak. 1746 és 1773 között összesen 348 jezsuita volt a tantestület tagja – de közülük legtöbben csak kevesebb mint egy évig voltak tanárai vagy prefektusai az iskolának.⁵ A Theresianum jellegét – a tudomány, az oktatás és a nevelés terén is – alapvetően meghatározták a kiemelkedő képességű és jelentőségű jezsuita, majd 1773 után exjezsuita tanárok. Hermann Haberzettl 1969-ben megjelent doktori disszertációjában⁶ bemutatja, hogy az egykori jezsuiták az osztrák tudományos, kulturális és politikai életben milyen nélkülözhetetlen szerepet játszottak. Ugyanez fokozottan jellemző a Theresianumban betöltött szerepükre. Kiemelkedő jelentőségű jezsuita (majd exjezsuita) volt: Mitterpacher Lajos, Makó Pál, Michael Denis.

Az intézmény első, felozlatás előtti periódusában a monarchia legkiválóbb világi professzorai tanítottak a Theresianumban. A modern tudományok, az ökonómiai-gazdasági tudományok (kameralisztika, statisztika, rendészet és gazdálkodás), természet- és reáltudományok, illetve a mechanikai ismeretek (matematika, kísérleti fizika, mechanika és hidraulika) az akadémián az európai tudományos forradalommal lépést tartva fejlődtek ki és kerültek be a tananyagba.⁷ A humán, bölcséleti tudományok, kiváltképp a jog- és történettudomány, kis fáziskéséssel szintén nagy jelentőségre tettek szert. A következőkben tudományként és tantárgyanként látni fogjuk, hogy a Theresianumban Bécs és ezáltal a monarchia legnevesebb tudósai tanítottak. Az akadémia tanári karát a nemzeti sokszínűség jellemezte. A legtöbb professzor osztrák, illetve német volt, de magyarok, olaszok, csehek is jelen voltak, továbbá elvéve franciákkal, lengyelekkel és angolokkal is lehetett találkozni.

A Theresianum (és a Savoyai Akadémia) több tudományterületen a bécsi tudományos reform origójának tekinthető. Az alapítás utáni években (az 1740-es évek végén, az 1750-es évtized első éveiben) modernebbnek számított, mint a bécsi egyetem, amelynek reformjára csak ezt követően került sor, és ebben a *collegium nobiliumban* tanító tanároknak kulcsszerepük volt. Az akadémián a modernizáció, annak elvei és megvalósítása az első periódusban egységes úton haladt. A reformokat alapvetően kameralista elvek vezérelték, amelyeknek a célja a haza és a közjó szolgálata volt. De a reformok egységes vonulata nemcsak a professzorok érdeme volt, ők a modernizáció tudományos oldalát biztosították, de a fejlesztéseket az udvar kezdeményezte és felügyelte. A Theresianum nem számított független intézménynek, nem élvezett autonómiát, erősen kötődött az udvarhoz, de nemcsak a tanárok szabadsága volt így korlátozva, hanem – nemesi akadémia lévén – a tudás megszerzésének módja is hierarchizált volt.

5 *Cuglia, E.*: i. m. 63.

6 *Hermann Haberzettl*: Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreich zu Ende des 18. Jahrhunderts. Wien, 1969. [Dissertation].

7 *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 151.

Filozófia

A 18. századot, már a kortársak is a filozófia évszázadának tartották.⁸ A Habsburg-monarchia és Bécs filozófiai életét nem jellemezte olyan fokú sokszínűség, mint Angliáét, Franciaországét vagy Németországét. A birodalomban Mária Terézia haláláig csak katolikusok futhattak be karriert, és a tudományos életben is csak ők érvényesülhettek. A filozófia tudománya és oktatása nem kerülhetett szembe a katolikus dogmákkal és tanítással, és ez erősen meghatározta, hogy milyen pályán haladhatott, milyen keretek között érvényesülhetett.

A Theresianumban a filozófiát mint tantárgyat a filozófiai stúdium során tanították, de a képzés nem csak a nevével adó tudományból állt. Filozófiából a jezsuiták metafizikát, logikát és etikát oktattak. Az akadémián a kameralistákon kívül nehéz híres filozófust találni, szakmájában a legnevesebbnek Christoph Regelsperger vagy Regelsberger tekinthető, aki egy éven keresztül (1764–1765) volt a Theresianum tanára, fő műve (*Dissertatio de mentis ingeniique limitibus in concendis poematibus*) a filozófián belül már körvonalazódó és fokozatosan önálló lélektan tárgykörébe sorolható.⁹

A kiadott forrásokban – a Wienerisches Diariumban, a Realzeitungban és a nyilvános vizsgakiadványokban (*materia tentaminis publici*) – a filozófia az egyik legritkábban előforduló tantárgy, csak elvétve lehet találkozni filozófiavizsgákkal és vizsgázókkal.¹⁰ A Wienerisches Diarium beszámol az 1773. augusztusi theresianumi filozófiai és jogi stúdium vizsgáiról.¹¹ Megtudjuk, hogy filozófiából, építészetből és történelemből a következő diákok tettek sikeres vizsgát: „Aicholdt, Auersberg, Festetics, Karl und Josef Hadik, Haller, Schallenberg, Kusinsky, Buol, Biczay, Püchler, Managetta, Ulm, Gottrau.”¹² Vagy más helyen megtudhatjuk a Wienerisches Diariumból, hogy 1783. június 25–30. között a következő főrangú nemesi ifjak tettek jeles vizsgát metafizikából: „Grafen Barthol. Pathachich, Franz Prichoroski, Karl von Windischgrätz, Graf Franz Kolloredo, Freyherr Joh. v. Leytam, Anton v. Untrechtsberg, Grafen Petr. Delmestri, Weichart von Gallenberg und Maximilian von Heywerke.”¹³

Adatgyűjtésem során két másodéves vizsgázó, Johann Schilson és Galántai Fekete János a filozófia stúdiumon másodévben tett nyilvános vizsgáinak kiadott változatában találkoztam a filozófia tantárgy számonkérésével.¹⁴ Az 1756.

8 Werner Schneiders: Der Philosophiebegriff des philosophischen Zeitalters. Wandlungen im Selbstverständnis der Philosophie von Leibniz bis Kant. In: Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985. 58.

9 Habertzell, H.: i. m. 186.; Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913). Zusammenge stellt Max Gemzell-Flischbach, Freiherr, von. Selbstverlag des Herausgebers, Wien, 1913. 12.

10 Többek között: Wienerisches Diarium, 1754. október (81. sz.); Wienerisches Diarium, 1755. augusztus 28. (70. sz.)

11 Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.

12 Uo. 6.

13 Wienerisches Diarium 1783. július 2. (53. sz.) 1.

14 Joannes Fekete de Galantha: Materia tentaminis publici... Trattner, Vindobonae, 1756.; Materia Tentaminis Publici quod ex anni huius scholastici praelectionibus quouis cui libuerit periclitante subibit

évi és az 1758. évi vizsga filozófiai részében a természetjog és a morálfilozófia együtt volt jelen.¹⁵ A két vizsgakiadvány kapcsolódó részei sablonosan hasonlítanak egymásra, a kérdések és a kifejtés jelentékeny hányada egymással szó szerint megegyezik. Az 1758-as vizsga a válaszait azonban jobban kifejti, nemcsak a szokásos tételmondatok szerepelnek benne, hanem röviden hivatkozik Samuel von Puffendorfra, Christian Wolffra, Johann Gottlieb Heinecciusra, Christian Thomasiusra, Thomas Hobbesra és még Jean-Jacques Rousseau-ra is.¹⁶ A morálfilozófia vizsga a természetjogon alapult, a kérdések Istenre, a természet rendjére, az erkölcsre, társadalomra és benne a nemes helyére, a tulajdonra és a szabadságra vonatkoztak. A válaszok az isteni és a természeti törvények elfogadására buzdítanak, ami egy és ugyanaz: „*jus naturae est Dei voluntas*”.¹⁷

A váci Theresianumból¹⁸ fennmaradt egy hasonló nyilvános vizsgakiadvány, amelyben Steöszel József Kristóf a filozófiai stúdium folyamán logikából, metafizikából és etikából tett vizsgája olvasható.¹⁹ Itt a számonkérést nem kérdések és kifejtés formájában, hanem tételeként (filozófiából 47 tétel) közölték. A filozófia oktatását itt is a természetfilozófia határozta meg. Az etika a bécsi akadémiával azonos elvekre épült. A logika és a metafizika sem tudott a nyugati változásokkal és nézetekkel lépést tartani, de a karteziánus módszerekre és a leibnizi elvekre már hivatkozott.²⁰

Karl Abraham Freiherr von Zedlitz²¹ 1774-ben széles körű (több tantárgyra és az egész intézményre kiterjedő) reformprogramot dolgozott ki a liegnitzi lovagi akadémia számára.²² A lovagi akadémia képzési repertoárja a Theresianumhoz viszonyítva sokkal egyszerűbb volt, összesen hároméves képzésre volt lehetőség, ami alatt a nemesi diákoknak a lehetőségekhez mérten a legszélesebb körű ismeretanyagot próbáltak közvetíteni. A zedlitzi filozófiareformmal érdemes összevetni a theresianumi állapotokat, így reálisabban ítélnéljük meg a bécsi aka-

in Collegio Regio Theresiano societatis Jesu illustrissimus liber baro Iannes de Schilson, philosophiae in secundum annum auditor die MDVCCCLVIII Vindobonae. In: Christiano Rieger: Universae architecturae militaris elementa brevibus recentiarum observationibus illustra... Trattner, Vindobonae, 1758.

15 Természetjog és etika vizsgakérdések találhatóak még Balassa Ferenc nyilvános vizsgakiadványában is: *Materia Tentaminis Publici*. In: Casulae S. Stephani Regius Hungariae vera Imago et expositio quos publica... Trattner, Viennae, 1754.

16 *Materia Tentaminis Publici*, 1758.

17 Fekete, J.: i. m. 50.

18 Vácon, 1767-ben Christoph Anton von Migazzi püspök – a bécsi Theresianum mintáján – alapította nemesi iskola, amely a piaristák fenntartásában 1784-ig működött. Történetét lásd bővebben: *Kisparti János: A váci Theresianum története*. Váci Múzeum Egyesület, Vác, 1914.

19 Steöszel, Iosephus et Christophorus. *Philosophiae et Mathematicum Auditores dum in Collegio Regio Theresiano Vaciensi publicib disputarent*. Typis Francisci Ignatu Episc., Vacu, 1773.

20 Uo.

21 Karl Abraham von Zedlitz und Leipe (1731–1793) II. Frigyes porosz király tanácsadója és minisztere, a korabeli iskola- és nevelésügy szakértője, a porosz felvilágosult abszolutista „államgépezet” fontos személyisége. 1774-ben ő kezdeményezte és 1788-ig felügyelte a liegnitzi lovagi akadémia reformját és működését. Bővebben: *Peter Mainka: Die Erziehung der adligen Jugend in Brandenburg-Preußen. Curriculaire Anweisungen Karl Abrahams von Zedlitz und Leipe für die Ritterakademie zu Liegnitz*. Verein für Geschichte Schlesiens, Würzburg, 1997. 11–28.

22 Uo.

démia helyzetét, mint ha a jezsuita iskolákhoz vagy a német egyetemekhez hasonlítanánk. Liegnitz, ahogy Halle is, Poroszországban feküdt, így nagyobb szabadságot élvezett, mint a Habsburg Birodalomban található társaik. Zedlitz a filozófiaoktatással kapcsolatban nem támasztott irreális elvárásokat. Programjában és az újonnan alkalmazott tanárok számára a 18. század első felének nagy auktorait (Descartes, Locke, Leibniz, Wolff) ajánlotta, de az antik gyökereknek is nagy szerepet szánt. Hangsúlyozta a filozófiatanítás fontosságát a nemesi oktatásban.²³ A 18. század első felének szerzői már a theresianumi oktatásban is egyre nagyobb szerepet kaptak, sőt a fenti szerzők egyes nézetei már a magyarországi közép- és felsőoktatásba is beépültek, kiváltképp a piarista iskolákban.²⁴ Azt nem tudjuk, hogy a filozófiaoktatás tartalmi része és minősége milyen volt, de ha a 18. század második harmadának elején Poroszországban a filozófiatanítás reformja ennyiben merült ki, akkor a Theresianum e tárgyból való elmaradottsága már nem olyan szembetűnő, sőt a képzés sokkal inkább átlagosnak mondható.

*Jog és történelem*²⁵

A Theresianumban mint képzési forma a jogi stúdium számított a legmodernebbnek. A közvetlen jogi ismeretek mellett a jogi tanulmányok keretei között oktatták a kameralista és államtudományokat, illetve több modern tudományt is: kémiát, botanikát, esztétikát. A jogi stúdium 1772-ig hároméves volt, ekkor négy évre hosszabbították. A jogi képzés és tudományai jelentették a theresianumi oktatás csúcát, egyetemi színvonalat képviselt, és a hallgatókat a magas elméleti tudásanyag mellett a gyakorlatban is jól használható ismeretekhez segítette. A stúdium elvégzői a főhivatalnoksághoz vagy állami tisztségviseléshez hasznos tudásbázisra tehettek szert.

A Theresianum alapításakor a bécsi egyetem jogi fakultása – a német reformegyetemekhez viszonyítva – elmaradottnak számított. Az 1753-as Gerard van Swieten-féle reformig a jezsuiták befolyása túl nagy volt, a professzorok alulfizettek voltak, az oktatás minősége és a fakultás szerkezeti felépítése egyaránt elavultnak számított.²⁶ A Theresianumban már 1749-ben megindult a jogi képzés reformja – a felvett professzorok később a bécsi egyetem meghatározó egyénisé-

²³ Uo. 72–77.

²⁴ *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. MTA, Bp. 1899. 153–156.

²⁵ E két diszciplína párhuzamos kifejlesztésére Notker Hammerstein témába vágó monográfiája inspirált minket, amely a jog- és a történelemtudomány fejlődésének és intézményesülésének tükrében értelmezi a német egyetemtörténetet. (*Notker Hammerstein*: Jus und Historie. Ein Beitrag zu Geschichte des historischen Denkens an deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jahrhundert. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.)

²⁶ *Eckhart Seifert*: Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts. Duncker & Humblot, Berlin, 1972. 139–183.

gei lettek –, a tanrend, még ha a modern európai színvonalat²⁷ nem is érte el, a Habsburg-monarchián belül mindenképp mintaadónak számított. Az egyetemi reform előtt Bécsben nemcsak a Theresianum járt élen a jogi képzésben, hanem a Savoyai Akadémia is. Már a Savoyai Akadémia megnyitásakor a tanári karban találjuk Ignaz Xaver Stöckel jogászprofesszort és az innsbrucki egyetem korábbi professzorát, Paul Josef Rieggert, aki később a Theresianum egyházjogásza lesz. 1758–1778 között a két akadémiát egyesítették, így a két hasonló jogi intézmény és a tanári kar összeolvadt. A Theresianum és a Savoyai Akadémia jogászprofesszorainak a színvonalát és elismerését tükrözi, hogy 1769-ben, amikor a „tanári” és „professzori” címek használatát pontosították, e két akadémia jogászaik megkapták – az elsődlegesen egyetemi katedrához kötődő – professzori cím használatának jogát.²⁸

Bécs és a Theresianum leghíresebb természetjog- és az úgynevezett észjog (*Vernunftrecht*)-professzorának Karl Anton von Martini számított, aki – a monarchiában évtizedekig alapműveknek tekintett – saját könyveiből tanított.²⁹ Martini, az intézmény tanára (1753–1773) a bécsi jogi stúdium egyik legjelentékenyebb alakja volt, az egyetemi képzés megreformálója. Hatása az egész Habsburg-monarchiában érezhető volt.³⁰ A római jogot Jakub Friedrich Ludovicus³¹ és Johann Gottlieb Heineccius³² tankönyvei alapján tanították. A kánonjogot 1753-tól – a később „a jozefinizmus atyjának is titulált”³³ – Paul Josef Riegger világi professzor (1774–1784) oktatta Giovanni Vincenzo Gravina kompendiuma nyomán.³⁴ A *Realzeitung* rendszeresen jelentetett meg könyvismertetések műveiről.³⁵ A büntetőjogot Peter Banniza professzor (1758–1773) a saját tankönyvéből tanította. Ivan Cerman véleménye szerint a theresianumi jogoktatás túl konzervatív volt, az államjog túl későn kapott megfelelő hangsúlyt, és a Grotiuson és Wolffon alapuló természetjogi szemléletet is túl lassan válthatta fel a modernebb nyugati jogfelfogás.³⁶

27 A jogtudomány korabeli színvonaláról és problémáiról: *Christoph Link*: Rechtswissenschaft. In: *Wissenschaften im Zeitalter i. m.*

28 *Johann Schwarz*: *Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778.* Wilhelm Braumüller, Wien, 1897. 134–135.

29 *Carol Anton de Martini*: *De lege naturali exercitationes.* Schulzianis, Vindobonae, 1770.; *Carol Anton de Martini*: *Positiones de jure civitatis.* Iosephus Kvrzboeck, Vindobonae, 1773.

30 *Rudolf Palme*: *Martini, Karl Anton Freiherr von.* In: *Zensur: Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa.* Herrscher – Denker – Sachbegriffe. Hrsg. Helmut Reinalter. UTB, Wien–Köln–Weimar, 2005. 408–411.

31 *Ludovicus, J. K.*: *Supplementa ad Lauterbachii compendia.* Orphanotropheum, Halae, 1711.

32 *Heineccius, J. G.*: *Elementa juris civilis secundum ordinem Institutionum.* A. Vandenhoek, Amsterdam, 1741.

33 *Seifert, E.*: i. m. 23.

34 *Cerman, I.*: *Habsburgischer Adel und Theresianum i. m.* 159.

35 *Realzeitung*, 1770. 6–9.; *Realzeitung*, 1773. 42.; *Realzeitung*, 1773. 309–310.

36 *Cerman, I.*: *Habsburgischer Adel und Theresianum i. m.* 159.; 1802-re a 18. századi jogi változások már kiforrták magukat, ekkor a következő jogi ágakat oktatták, vagy önálló tárgyként, vagy másik témakörrel együtt: általános természetjog, államjog, népjog, családjog, római jog, egyházjog, hűbéri jog, német államjog, osztrák polgárjog. In: *Statuten 1802.* 92–108.

Christian August Beck (1748–1755) a természet-, a nemzetközi, a német állam-, az egyház- és a hűbérjog szakértője volt. Közvetítő, szintetizáló szerepe a legjelentősebb, elismertségét mutatja, hogy az udvar felkérésére 1755 és 1760 között (a későbbi) II. József (állam-, egyház- és jogtörténeti) magántanára lett.³⁷ Nemcsak a főherceg oktatásában kapott a birodalmi államjog fontos szerepet, hanem a Theresianumban is. A *collegium nobile* 1767. évi nyilvános birodalmi államjogi vizsgájáról fennmaradt kiadvány a legrészletesebb jogi vizsgakiadvány, amivel adatgyűjtésem során találkoztam.³⁸ Bánffy György vizsgája tizenhárom oldalnyi kérdést tartalmaz a birodalmi államjogról, amelyek nemcsak a Német-római Birodalom jogi és működési alapelveire kérdeznak rá, hanem számos történelmi kérdést is tartalmaznak, amelyek a szokások és a fennálló rendszer eredetére vonatkoznak.

Nemcsak a nyilvános vizsgakiadványokból, tantervekből vagy tankönyvekből értesülhetünk a jogi vizsgákról, hanem a bécsi újságokból is. A Wienerisches Diarium tudósít arról, hogy 1773 augusztusában jogtudományból sikeres vizsgát tettek a következő diákok: „*Grafen Aloys, Blümegen, Anton Colloredo, Erdödi, Eszterhazy, Kolowrat, Mitrowski, Szechenyi, Freyherr Konstantin és Theodor Münch, Karl und Franz Schell, Norman, Rechbach, Brockhausen, Geislern, Kienmayer, Goldt, Szent-Miklosy, Trautmannsdorf, Jankovics, Thoren, Wagner, Zenker.*”³⁹

A történelmet a jog és az államtudományok háttérbázisát biztosító segédtudományként oktatták a Theresianumban. A történelem különböző ágait a grammatika évfolyamain kívül mind a három képzési formában tanították. A humaniorák utolsó évében világtörténelmet adtak elő, ezt összekapcsolták a már korábban tanult görög és római szerzők műveivel. Sőt a kronológia és a heraldika segédtudományokkal is megismertették a diákokat.⁴⁰ A filozófiai képzés második és harmadik évfolyamában szintén általános világtörténetet (*universal historia*) tanítottak, amelynek legfőbb célja az volt, hogy az akkori világ kialakulási folyamataival megismertesse a diákokat – mind politikai, vallási, mind tudományos téren.⁴¹ Ez a szemléletmód alapvetően jellemző volt a nyugati professzionalizálódó történetírás-

37 Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht. Hrsg. Hermann Conrad. Westdt., Köln–Opladen, 1964.

38 Fragen aus dem römisch-deutschen Staatsrechte, welche Georg Graf Bánfi von Losonz nebst Vertheidigung der darausfolgenden Sätze vor einer hochadelig und gelehrten Versammlung in der k. k. Ther. Ritterschule öffentlichen beantwortet wird den, des Herbstmonates im Jahre 1767. In: *Georg Pray: Annales Regum Hungariae ab Anno Christi CMXCVII. Ad Annum MDLXIV. deducti, ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, Tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio.* IV. G. L. Schvlz, Vindobonae, 1767.

39 Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.

40 Statuten 1802. 83–84.

41 Statuten 1802. 91–92.

ra, amely fennálló dolgok rendjét különböző történeti magyarázóelvekkel igyekezett megértetni.⁴²

Az egyetemes történeti oktatás legfontosabb pilléreinek az ókori nagy birodalmak számítottak, a nyilvános vizsgakiadványokban legtöbbször Róma és Nagy Sándor birodalmával találkozhatunk – vagy a középkor első feléből Nagy Károly birodalmával –, de a zsidó nép kapcsán Izraelről, Babilonról és Egyiptomról is tanultak.⁴³ A Habsburg-monarchia közép- és felsőoktatásában, így a Theresianumban is az antik történelem és az egyháztörténet különleges súllyal voltak jelen, amelyek a katolikus megújulási mozgalmak óta az aulikus barokk műveltség szerves részét képezték.⁴⁴ A jogi stúdiumok során kapta a történelem a legnagyobb szerepet, abból adódóan, hogy a jog legfontosabb segéd- és kiegészítő tudományának tartották. Már a képzés első évében birodalomtörténetet oktatnak, amely a Német-római Birodalom történetét tartalmazta és betekintést nyújtott az általános jogi vonatkozásokba is.⁴⁵

A világtörténelem két legismertebb tanára: Johann Heinrich Engelschall és Johann Baptist Picker voltak. Picker saját történelemkönyvet is írt, amelyben már egyértelműen érződik a göttingeni történészek hatása.⁴⁶ Engelschall előadásairól és tevékenységéről a *Realzeitung* is elismerően számolt be egyik rövid műve kapcsán.⁴⁷ 1776–1779-től Johann Christoph Gatterer világtörténelem tankönyve is bekerült a Theresianum tanrendjébe.⁴⁸ A nemzeti történelem oktatása is helyet kapott az akadémián, cseh és magyar történelmet is oktattak.⁴⁹ A különböző történelmi vizsgákról a források rendszeresen hírt adnak. A *Wienerisches Diarium* például közli, hogy 1773 augusztusában egyház-, világ- és német történelemből Graf Josef von Herberstein tett sikeres vizsgát.⁵⁰

42 *Peter Hanns Reil: Die Geschichtswissenschaft um die Mitte des 18. Jahrhunderts.* In: *Wissenschaften im Zeitalter i. m.* 168–169.

43 *Materia Tentaminis Publici, 1758.; Franciscus Comes de Zichy* [külön cím nélküli beszéde és vizsgája]. In: *Georgi Pray: Annales Regum Hungariae ab anno christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulus publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio.* III. G. L. Schvlz, Vinbobonae, 1766.; *Questiones ex quatuor libris institutionum Justin (ianearum) ad quas illustrissimus dominus Ladislaus Comes Erdödy de Monyorókerék Montis Claudy, et Incltyi Comitatus Varasdiensis Perpetuus Comes.* In: *Collegio Regio Theresiano sub tentamene publico Respondebit.* Vindobonae, 1745; *Fekete, J.:* i. m. 35–37.

44 *Notker Hammerstein: Besonderheiten der österreichischen Universitäts- und Wissenschaftsreform zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.* In: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa der Zeit Maria Theresias und Josephs II.* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985. II. 810–811.

45 *Statuten 1802.* 94–95.

46 *Picker, J. B.: Synopsis historiae Germaniae ad usum Regii Theresianu Societas Jesu Nobilium collegii.* In *Typographia Trattneriana, Viennae Austriae, 1752.*

47 *Realzeitung 1775.* 14.

48 *Johann Christoph Gatterer: Einleitung in die synchronistische Universalgeschichte.* Vandenhoeck, Göttingen, 1771.; *Cerman, I.: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m.* 160.

49 A mai magyar történetírás egyik atyja, Pray György (1723–1801) is a Theresianum tanára volt. Igaz, csak egy éven keresztül (1756–1757).

50 *Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.*

Kameralizmus és államtudományok

Az állam számára hasznos állampolgárok, a felvilágosult abszolútizmus hivatali apparátusát vezetőikkel feltöltő birodalmi elit képzésében az egyik legfontosabb szakágnak az államtudományok számítottak. A 18. századi német egyetemeken fejlődött ki és intézményesült ez a tudományterület, amelynek összefoglaló elnevezése alatt hagyományosan a következő tudományokat értjük: birodalom- és államtörténet, ökonómia, rendészeti és kameralista tudományok. A kameralizmus és az államtudományok a Habsburg-monarchia egyetemlein és akadémiáin – hasonlóan a poroszországi társaikhoz – a 18. század második felében, vagy még inkább a század utolsó harmadában nagyobb súllyal szerepeltek a tananyagban, mint más európai vagy akár a német protestáns univerzításokon.⁵¹

A göttingai egyetem híres jogász- és történészprofesszora, Gottfried Achenwall dolgozta ki az úgynevezett *Staatsakademie* tervezetét, amely kijelölte és összefoglalta az állam hivatali, kormányzati vezetői (*cursus politicus*) számára nélkülözhetetlen ismeretanyagot. A tanterv, a képzés a következő tárgyakat tartalmazta: statisztikát, észak-európai történelmet, világtörténelmet, politikát és dél-európai történelmet, geográfiát, heraldikát, numizmatikát, diplomatikát és német államjogot.⁵² A Theresianum képzési repertoárjában ezek a diszciplínák mind megtalálhatók voltak. A kameralista és államtudományok terén a Theresianum az európai élmezőnybe tartozott, e tárgyak tanárainak, professzorainak tankönyveiben nemcsak a nyugati eredmények recepcióját figyelhetjük meg, hanem önálló kutatói, teoretikusai nézeteiket is. Heinrich Gottlob Justi, Karl Anton von Martini, Christian August Beck, Joseph von Sonnenfels a közép-európai tudományos élet kulcsfigurái voltak, bécsi működésük kisugárzott az egész Habsburg-monarchiára, mintát adva az egyetemek, szakiskolák tanárainak, sőt bizonyos műveik a kor általános tudománytörténetének megkerülhetetlen remekei.

A bécsi egyetemen Sonnenfelsnek 1763-ban sikerült a *Polizei- és Kameralwissenschaft* számára tanszéket alapítania. Hasonló tanszékeket már 1727-ben alapítottak Hallében és az Odera menti Frankfurtban.⁵³ A Theresianumban Justi és Beck révén az államtudományok oktatása már az 1750-es évek első felében megindult, de az 1764-es tanügyi reform óta már a rendészeti és pénzügyi tudományok is helyet kaptak az akadémia tanrendjében. Sonnenfels és Justi két megkerülhetetlen alapművet is írt a témával kapcsolatban, Justi a *Grundsätze der Policy-wissenschaft*,⁵⁴ Sonnenfels pedig a *Grundsätze der Polizey, Handlung und*

51 *Hammerstein, N.*: Besonderheiten der österreichischen i. m. 794.

52 *Hans Erich Bödeker*: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: *Wissenschaften im Zeitalter i. m. 154.*

53 *Karl-Heinz Osterloh*: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis. Matthesen, Hamburg–Lübeck, 1970. 16.

54 *Heinrich Gottlob Justi*: Grundsätze der Policy-wissenschaft in einem vernünftigen, auf den Endzweck der Polizey gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch akademischen Vorlesungen abgefasst. Bey Abraham van den Hoeks seel. witbe, Göttingen, 1756.

*Finanz*⁵⁵ címűt. A rendészet célja az állam belpolitikai rendjének biztosítása, közigazgatásának megszervezése volt. Sonnenfels háromkötetes kameralista alaplóművéről a *Realzeitung* sorra közölt recenziókat, amikben a könyveket és szerzőjét elismerték és további munkára biztatták.⁵⁶

Az államtudományok tantárgy a képzés kis hányadát tette ki (csak a jogi stúdium utolsó évében szerepelt). Adatgyűjtésem során egyetlen nyilvános vizsgakiadványt sem találtam, amelyben ezek a vizsgák szerepeltek volna. A számonkérésre vonatkozó források híján csak a használatban lévő tankönyvek alapján tudunk az oktatás színvonalára következtetni.

A Theresianum tanárai, de kiváltképp az államtudományok professzorai és a „széptudományok” művelői (akiket később részletezünk), oktatói a német nyelv ügyének is nagy szolgálatot tettek.⁵⁷ Tudományos műveikkel és nyilvános szerepvállalásuk révén az akadémia falain belül és kívül egyaránt a német nyelv és kultúra hasznára voltak. A Habsburg-monarchiában a 18. század közepéig, első harmadáig a latin volt a tudomány nyelve, az egyetemi előadásokat ezen a nyelven tartották és a tudományos publikációk nagy része is latinul íródott. A bécsi egyetemen a német nyelv felvirágzásának kezdő évszáma 1753, a Gerard van Swieten-i reformok keretében ekkor nevezték ki Johann Sigmund Popowitschot a német nyelv és szónoklattan professzorának (1753–1766). 1753-ban Mária Terézia a felsőoktatásban kötelezővé tette a tanárok számára előadásaik írott formában való közlését, illetve a tankönyvírást. A Theresianum tanárai közül is sokan tankönyvírásba kezdtek, amelyeknek jelentékeny hányada már nem latin, hanem német nyelvű, például Sonnenfels egész publicista életműve német nyelvű.

Mezőgazdaságtan

Az egyik legmodernebb tantárgynak és tudománynak a *Landwirtschaftslehre*, azaz a mezőgazdaságtan számított a Theresianumban, amely a páduai és göttingai egyetemeken is ekkor vált önálló diszciplínává.⁵⁸ Az új tudományág a Nagyszombatból Budára áthelyezett univerzitáson 1777-ben „Elemi természettan és mezőgazdaságtan” néven kapott új tanszéket. A mezőgazdaságtan közvetítésében nél-

55 *Joseph von Sonnenfels*: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz. 3 Teile. Joseph edlen von Kurzbeck, Wien, 1769–1776.

56 A második kötetről: *Realzeitung* 1770. 36–41.; a harmadik kötetről: *Realzeitung* 1776. 317–318. (Az első kötetről a *Realzeitung* nem közölt önálló könyvismertetést, a második kötet recenziójából megtudjuk, hogy arról még a *Wienerisches Diarium* közölt.)

57 A Theresianum professzorai közül sokan (leginkább a kameralisták és a „széptudományok” művelői) tagjai voltak a Riegger alapította *Deutsche Gesellschaft*nak, és aktív kezdeményezői, szerkesztői, írói voltak a következő lapoknak, folyóiratoknak: *Der österreichische Patriot*, *Wienerische Gelehrten Nachrichten*, *Der Mann ohne Vorurtheil*.

58 *Wallehsausen Gyula*: Der Unterricht in Landwirtschaftslehre am Theresianum in Wien. Ludwig Mitterpacher und seine ungarischen Eleven (1773–1777). In: *Ratio Educationis*. Szerk.: Rathmann János. MTA–SZIE Magyar Felvilágosodás Kutatócsoport, Gödöllő, 2002. 57.

külözhetetlen szerepe volt a nagy formátumú magyar professzornak, Mitterpacher Lajosnak, aki 1763–1777 között volt az akadémia tanára, utána a budai egyetemen oktatott. Mitterpacher műveivel és professzori tevékenységével nagyban hozzájárult a kialakulóban lévő új tudományág megalapozásához.

Mitterpacher Theresianumba érkezésével párhuzamosan, az 1764-ben meginduló tanügyi reformmal került be ez a tárgy is a tanrendbe, és a filozófiai és a jogi stúdium során oktatták.⁵⁹ Az 1775. évi theresianumi ökonómiai stúdiumtervezet így fogalmazza meg e tárgy legfőbb célkitűzését: „Nemcsak egyedül a hadsereg, a követségek várnak az ifjú nemesek jövődöbeli fáradozásaira. Az állam jóléti állapota még többet követel.”⁶⁰ A tervezet szerzője szerint a nemes nemcsak a közvetlen kormányhivatalokban képes az állam javát szolgálni gazdasági tudásával – természetesen ez sem elhanyagolható –, hanem saját birtokának korszerű gazdaságával is. Kulcs gondolat ebben az érvrendszerben (a kameralista államtudomány logikája alapján), hogy az egyén és az állam egymásra vannak utalva, érdekeik közösek, boldogulásukat, céljukat csak együttesen képesek megvalósítani.⁶¹

Mitterpacher a *Landwirtschaft* tudományát három részre osztja: 1. a földfelszín ökonómiája, 2. a földfelszín alatti terület ismerete, 3. népek és országok ökonómiája.⁶² A harmadik részről érdemes pár szót ejtenünk, amelyben a szerző az ökonómiai, gazdasági segédeszközöket tárgyalja. Fizikai, mechanikai és morális ismeretanyagot közvetít. Felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző természeti törvények ismerete mellett ugyanolyan fontos a beosztottakkal, alkalmazottakkal, vagy akár alattvalókkal való bánásmód. Mitterpacher kifejti, hogy a földesúrnak meg kell ismertetnie a jobbágyokkal a leghatékonyabb gazdálkodási módszereket, azonban ez önmagában még kevés, motiválnia kell őket, hogy maguk, a nemes és az állam számára a lehető leghatékonyabban akarjanak is cselekedni. A nemes felelősséggel tartozik a jobbágyért, biztosítania kell számára a megfelelő életkörülményeket – ételt, italt, szállást – és betegségben is a gyógyulásához szükséges feltételeket.⁶³

A *Collegium Thesarianum* – a barokk kastély parkja mellett – figyelemre méltó gazdasági-botanikus kerttel is büszkélkedhetett (1. kép). A kert esztétikai és reprezentatív szerepet is játszott, de főképp tudományos feladata volt. Bécsben a 18. század közepén három különböző jellegű botanikus kert létezett: az egyetemé, a Schönbrunn holland kertje és a Teréz-akadémiáé.⁶⁴ Az egyetem kertje a

59 Johann Schwarz: Die niederen und höheren Studien an der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. I. In: Jahres-Bericht des Gymnasiums der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. Theresianische Akademie, Wien, 1903. 17–25.

60 Kurzgefaßter Entwurf der ökonomischen Studien in der kaiserl. königl. theresianischen Akademie. Kurzböck, Wien, 1775. 1.

61 Uo. 5.

62 Ludwig Mitterpacher: Entwurf der oekonomischen Kenntnisse welche in dem kaiserlichen königlichen Thesarianum der adelichen Jugend beygebracht werden. Kurzböck, Wien, 1773. 4–5.

63 Uo. 39.

64 Marianne Klemun: Exotik, Nutzen, Wissenschaft. Praktiken und Pflanzenaneignung im „Ökonomisch-Botanischen Garten“ der Theresianischen Akademie. In: Strukturwandel kultureller Praxis. Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters. Hrsg. Franz M. Eybl. WUV, Wien, 2002. 305.

Rennwegen a leideni egyetem mintájára lett kialakítva, és modern állami felsőoktatási intézményt volt hivatott megjeleníteni, míg a holland kert Mária Terézia új hatalmi igényeit reprezentálta. A Theresianum kertjét 1760-ban abból a célból hozták létre, hogy hasznos szemléltetője legyen a botanikának és a mezőgazdaságtannak. Mitterpacher és az 1775-ös gazdasági tanterv is többször utalást tesz a gazdasági kertre, ahol a diákok megismerkedhettek a különböző növényekkel és kipróbálhatták a különböző mezőgazdasági vagy növényteni módszereket és technikákat. A *Realzeitung* a *Wissenschaften* rovatában részletesen beszámol az akadémia gazdasági-botanikus kertjéről és vele párhuzamosan bemutatja a Mitterpacher-féle mezőgazdasági elméleti képzést is.⁶⁵ A mezőgazdaságtan elsajátítását az ifjú nemesek egyik legfontosabb kötelességeként mutatja be, amely a közjó és az állam szolgálatára hivatott. „A gazdaság tudománya az az ismeret, amely egy meghatározott vonalban az ország számára a lehető legtöbb előnyt nyújtja.”⁶⁶

Reál- és természettudományok

A 18. század során specializálódó természettudományoknak a Teréz-akadémián is nagy szerepet szántak. A humanioráktól a jogi stúdium utolsó éveig több szinten és számos tantárgy formájában művelték, így a vizsgák gyakorisága miatt – a tankönyvek, újság- és folyóirat-tudósítások mellett – gazdag forrásadottsággal rendelkezik e témakör.⁶⁷

Mitterpacher Lajos nemcsak a mezőgazdaságtan tanára volt, hanem az elméleti és kísérleti fizika professzora is. Szakmai felkészültségéről a Theresianum növendékeinek írott fizikai asztronómia tankönyve tanúskodik.⁶⁸ 1776-ban adták ki a művet, amely korábban már kéziratos jegyzet formájában körbejárt a diákok között. A munka megértéséhez magas szintű matematikai és fizikai ismeretek

65 A gazdasági-botanikus kertről szóló rovat olyan részletes volt, hogy az újság három részre tagolva közölte: *Realzeitung* 1775. 536–541.; 549–551.; 628–629.

66 *Realzeitung* 1775. 549.

67 Kapcsolódó nyilvános vizsgakiadványok: *Materia Tentaminis Publici quod ex anni huius scholastici praelectionibus quouis cui libuerit periclitante subibit in Collegio Regio Theresiano societatis Jesu illustrissimus liber baro Iannes de Schilson, philosophiae in secundum annum auditor die MDVCLVIII Vindobonae*. In: Christiano Rieger: *Universae architecturae militaris elementa brevis recentiarum observationibus illustra...* Trattner, Vindobonae, 1758.; Franciscus Comes de [külön cím nélküli beszéde és vizsgálja]. In: Georgi Pray: *Annales Regum Hungariae ab anno christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio*. III. G. L. Schvlz, Vinbobonae, 1766.; *Materia Tentaminis publici*. In: Casulae S. Stephani i. m.; Fekete, J.: i. m.; Franz Freyherr von Engelhardt–Emmanuel Freyherr von Lipovsky–Friedrich Edler von Grau–Weyrother–Edler von Weyrother: *Lehrsätze und Aufgaben aus der Mathematik worüber die Zöglinge der theresianischen Ritterakademie aus das schärfeste geprüft werden*. Johann Thomas von Trattner, Wien, 1782.; Wirth Lajos: *Teréziánumi vizsgatételek mechanikából*. Vidéki Munkaerő-fejlesztési Alapítvány, Jászberény, 2010.

68 Ludwig Mitterpacher: *Anfangsgründe der physikalischen Astronomie*. K. n., Wien, 1776.

szükségeltettek, ami az akadémiai növendékek felkészültségét minősíti. Mitterpacher a földgolyó természetétörténetéről is külön tankönyvet írt.⁶⁹

1779 januárjában a Wienerisches Diarium beszámol egy természettan (Naturlehre) vizsgáról (sajnos nem tudjuk, hogy a tárgy melyik részéből), ahol a következő növendékek tettek sikeres vizsgát: „Anton Graf Batthyani, Karl Graf Herberstein, Joseph Graf Jablonowski, Paul von Gaborffi, Achatz v. Perteneck, Ignatz von Wienianski.”⁷⁰ 1799-ben jelent meg a természetrajz (Naturkunde) tantárgyról Joseph August Schultesnek egy áttekintése.⁷¹ Már a bevezetésben megtudjuk, hogy a következő diákok voltak az óra hallgatói: „Herr von Aichen, H. v. Kaiser, H. v. Laecken, H. v. Mayerhoffen, Baron Mednyansky, H. v. Schulderpacher, H. v. Strauch, Graf Szluha, und Baron Wrazda.”⁷² A könyv jó forrás a 18. század végi természettudományok tudományág állapotának áttekintésére. A szerző sorra veszi a korszak jelentős kutatóit, műveikkel együtt. Schultes sérelmezi tudományának osztrák elmaradottságát a svéd, dán, holland, angol, vagy északnémet kutatásokkal szemben.⁷³ Hangsúlyozza a Habsburg Birodalomban a természettudományi utazások fontosságát, mivel szerinte: „Ebben az országban a természettörténeti utazás felfelvező utat jelent.”⁷⁴ Schultes bátorítja a birodalom minden tájáról érkező diákokat ezen utazásokra és lakóhelyük természeti kincseinek gyűjtésére, feltérképezésére, valamint ezen munkák eredményeinek közzétételére.⁷⁵

A *Landwirtschaftslehre* segédtudományait oktató tanárok közül a legérdekesebb személyiség talán (kerék-gedei) Makó Pálé.⁷⁶ Ő az egyik leghosszabb időn keresztül (1757–1773) az akadémián működő magyar tanár. Gerard van Swieten ajánlására Mária Terézia felvette Makót a Theresianumba a matematika és a kísérleti fizika rendes, illetve a mechanika rendkívüli tanárának. Bécsi tartózkodása alatt két a felső matematikába bevezető tankönyvet írt.⁷⁷

A matematika a 18. század folyamán hatalmas változásokon ment át, a tudományos forradalomban a természeti diszciplínák fundamentuma lett. Makó

69 Ludwig Mitterpacher: Kurzgefaßte Naturgeschichte der Erdkugel, zum Behufe der Vorlesungen in der K. K. thesesianischen Akademie. Johann Thomas von Trattner, Wien, 1774. Recenzió a műről: Realzeitung 1774. 411–412.

70 Wienerisches Diarium 1779. január 23.

71 Joseph August Schultes: Über Reisen im Vaterlande zur Aufnahme der Vaterlandischen Naturgeschichte an die adeliche Jugend, in der k. k. Theresianischen Ritterakademie bey Gelegenheit des Endes II. Jahr Cursus nach ihrer Wiedererrichtung. Wurzbach bei Beck, Wien, 1799.

72 Uo. 3–4.

73 Uo. 5.

74 Uo. 59–60.

75 Uo. 55–56.

76 A tantárgyat a segédtudományaival együtt az általános tervezet felsorolása alapján a következő tanárok oktatták: Mitterpacher Lajos, a földművelés és állattenyésztés, illetve az elméleti és a kísérleti fizika tanára; Franz Xaver Boujard, a botanika és a francia ékesszólás tanára; Makó Pál, a mechanika, víz- és üzeméptészet, illetve az elméleti és kísérleti matematika professzora; Franz Xaver Eder, az általános házi gazdálkodás, kémia, docimasztika, a bányászat, mineralógia és fossziliák tanára; Michael Denis, az entomológia (rovartan egyik fajtája), a könyvtár gondozója, a könyvtártudomány tanára; Ignaz Schiffermüller, az entomológia, illetve a polgári és hadiéptészet tanára.

77 Paulus Mako: Calculi differentialis et integralis institutio. Trattner, Viennae, 1768; Paulus Mako: De arithmetis et geometricis aequationum resolutionibus libri duo. Trattner, Viennae, 1770.

1768-as munkája a differenciál- és integrálszámítást tárgyalja a newtoni és leibnizi példák alapján. A könyv tudományos újszerűségét jól tükrözi, hogy a matematikai analízis a nagyszombati egyetem tananyagában ekkor még semmilyen szinten sem szerepelt.⁷⁸ Az akadémia tanrendjében a matematika minden évfolyamon jelen volt, az első előkészítő osztálytól a jogi stúdium utolsó évéig (de ott már csak segédtudományként), az alapvető számtantól a mérnöki tudományok alapját képező felsőbb matematikáig. 1782-ből fennmaradt egy matematikai nyilvános vizsgakiadvány, amely a következő diákok vizsgáját mutatja be Ernst Gideon Freyherrn von Laudon tábornok jelenlétében: „*Franz Freyherr von Engelhardt, Emmanuel Freyherr von Lipovsky, Friedrich Edler von Grau, Franz Edler von Weyrother.*”⁷⁹ A vizsgakiadvány négy részből áll: számtanból, algebrából, geometriából és gyakorlati feladatokból. A vizsgakiadvány úgy fogalmaz, hogy az urak nemcsak a számítások elméletét látják át, hanem mint kereskedők vagy mint hivatalnokok képesek a megszerzett ismereteket fel is használni.⁸⁰

A fizikát önálló tantárgyként, vagy segédtudományként az akadémiaán a filozófiai és jogi stúdium keretében tanították. Az alfejezet elején hivatkozott nyilvános vizsgakiadványok szinte mindegyike tartalmaz fizikavizsgákat. A fizikaoktatás több részterületre kiterjedt: általános fizika, mechanika, metallurgia (fémtan), színtan, asztrofizika, elektromosságtan, mágnestan, aerometria, géptan. Wirth Lajos kiadta eredeti német nyelven és magyarul is Makó Pál 1773. évi mechanikavizsgának tételjegyzékét, és összevetette és kiegészítette az 1775. és 1776. évi hasonló kiadványokkal. A vizsgakiadvány tételeket és kérdéseket tartalmaz „*a testek egyensúlyából, a géptanból és a vízépítésből.*”⁸¹ A hasznosíthatóság szempontjából az egyik legfontosabb rész tudománynak a nemesség számára a géptan számított, amelynek megértéséhez komoly fizikai és gyakorlati matematikai ismeretek szükségesek.⁸² A diákok számára ez a tárgy hasznos tudást közvetített a gépek működési elveiről, felépítéséről, állati vagy természeti erővel történő üzemeltetéséről és már a modern gőzüzemeltetésről is, a belső alkatrészek súrlódásáról és a fellépő különböző hatóerőkről.⁸³

Makó Pál mechanikából nem írt külön tankönyvet, azonban fennmarad tőle egy tételisor, amely tudomány- és művelődéstörténeti jelentőséggel bír. („*Tételek a testek egyensúlyának, a géptannak és a vízépítéstannak területéről, amelyekből a Jézus Társaság-beli P. Makó előadásai alapján a cs. és kir. Theresianumban nyilvánosan megvizsgáltnak: báró Anton David, gróf Christian Aichholdt, báró David von Püchler, Franz Xav. von Auersperg a Szent Római Birodalom grófja, báró Franz von Püchler, gróf tolnai Festetics György, gróf Hadik János, Johann Schallenberg a Szent Római Birodalom grófja, gróf Joseph Haller, báró Joseph Lusinski, báró Joseph von*

78 Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 626.

79 *Lehrsätze* i. m. 1782.

80 Uo. 8–9.

81 Wirth L.: Teréziánumi vizsgatételek i. m.

82 Statuten 1802. 89.

83 Wirth L.: Teréziánumi vizsgatételek i. m. 11–14.

Püchler, gróf Hadik Károly, báró Karl Zois, báró Otto Kulmer, gróf Wincenz von Kolno Prusimski urak.”⁸⁴

A kísérleti fizika oktatása Bécsben szintén az európai tudományos változásokkal párhuzamosan indult meg. Az első kísérletifizika-előadást 1672-ben Altdorfbán Johann Christoph Sturm tartotta. A tudományág intézményesülése csak a 18. század közepén indult meg: az első tanszéket 1752-ben a párizsi egyetemen alakították ki, Jean Antoine Nollet vezetésével, az első tankönyvek, Willem Jacob 's Gravesande és Pieter van Musschenbroek művei az 1730-as években jelentek meg.⁸⁵

Makó fizikából csak egy tankönyvet írt (*Compendiaria physicae institutio*). Korának hatalmas jelentőségű alkotása, a newtoni elmélet több elemét is tartalmazta, több későbbi tankönyv alapjául is szolgált. Az experimentális fizika bécsi alkalmazásáról tanúskodik a következő idézet: „Hallgatóim kedvéért tsináltattam egy fatornyoskát egy elfolytatóval [villámhárítóval]: ez által én a gyántás tüzet hol kár nélkül elfolytatom, hol az ellenben álló részeket felhánytatom, hol a' tornyot magát felgyújtatom.”⁸⁶ Makó villámokról és az ellenük való védekezésről írt könyvéről a Realzeitung mind az első latin, mind pedig a második, német nyelvű kiadásáról közölt recenziót.⁸⁷ A villámokkal a Royal Society, a párizsi tudományos akadémia, Charles Dufay, Isaac Newton, Georg Matthias Bose, Benjamin Franklin is behatóan foglalkoztak.⁸⁸ Makó művében végig az amerikai Franklin megállapításaira reflektálva fejt ki nézeteit.

A Theresianum természettudós professzorainak a sorából nem szabad kifelejteni a közép-európai felvilágosodás kiemelkedő alakját, az Európa-szerte híres Ignaz von Bornt sem.⁸⁹ Born jeles ásványszakértő és természettudós, akiről később még ásványt (bornit) neveztek el, a Theresianum helyettes rektora (1778–1784) volt. Born jeles tagja volt azon folyamatnak, amelyben az alkímia művészetéből kifejlődött a kémia tudománya. Több alkímiai tévhitet sikerült megcáfolnia, többek között azt, hogy arzén és ezüst megfelelő összevegyítéséből aranyat lehet nyerni.⁹⁰

Fennmaradt egy kiadvány egy nyilvános kémiavizsgáról 1755-ből, amelyből az akadémián folyó kémiaoktatás szerkezetére következtethetünk.⁹¹ A vizsgakiadvány négy részből áll: a vizsgázók név szerinti felsorolása, kifejtős fel-

84 Wirth Lajos: Makó Pál (1723–1796) élete és fizikusi munkássága. http://mek.niif.hu/05300/05392/pdf/Wirth_Fizika_Mako.pdf. A hozzáférés ideje: 2011 februárja.

85 Andreas Kleinert: Mathematik und anorganische Naturwissenschaften. In: Wissenschaften im Zeitalter i. m. 240–242.

86 Wirth, L.: Makó Pál i. m. 7.

87 1773-ban jelent meg az első kiadás Joseph Retzer fordításában. [Paul] Kerek-Gede von Mako: Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen. II. Johann Thomas von Trattner, Wien, 1775. Realzeitung 1773. 25–26.; Realzeitung, 1775. 635.

88 Kleinert, A.: i. m. 229–236.

89 Helmut Reinalter: Ignaz von Born – Persönlichkeit und Wirkung. In: Ignaz von Born und seine Zeit. Hrsg. Helmut Reinalter. P. Lang, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, 1991. 11–32.

90 Haberzettl, H.: i. m. 140–141.

91 Öffentliche Prüfung aus den Grundsätzen der metallurgischen Chemie überhaupt, und dem Probierwesen insbesondere, der sich die adelichen Hörer derselben am k. k. Theresianum den Zeumonat unterwerfen. Trattner, Wien, 1776.

adatok, tételek és kísérleti feladatok. A nyomtatványban a következő vizsgázók neveit olvashatjuk: „*Augustin Edler von Rappus zu Pichlstein, Johann Nepom, Edler von Laichoring zu Eichbeg und Lyzegnach, Joseph Freyherr von Püchler, Karl des heil. röm. Reiches Graf von Atthembs.*”⁹²

Theodor Cravina von Cronstein rektor (1767–1773) kezdeményezésére létrehozták az akadémia ásványtani és állattani szertárát. Ekkor jelentősen gyarapították a botanikus gyűjteményt, és kémialabort is építettek. Az 1771–1772-ben berendezett matematikai-fizikai kabinet a mechanika, vízépítészet és más természeti segédtudományok oktatását segítette a különböző gépek, modellek és kísérletek bemutatásán keresztül.⁹³ Von Cronstein kezdeményezte 1773–1774-ben: építsenek egy szárnyat a Favoritához, hogy e gyűjtemények és szertárak megfelelő elhelyezésben részesüljenek. A bécsi tudományos élet közlönye ezt a hírt sem hagyja figyelmen kívül, büszkén számol be arról, hogy a Theresianumban a diákok a tananyag kiegészítésére közvetlenül szerezhetnek ismereteket és tapasztalatokat.⁹⁴ Cronstein 4000 forint értékben vásárolt az iskola számára szobrokat, mellszobrokat, sőt még rézmetszetgyűjteményt is szerzett. Végül glipto- és daktiliotékát rendezett be (ezek szobrok, drágakövek, metszetek, gemmák gyűjteményei). Az intézmény a numizmatikai és heraldikai órákhoz is tudott szemléletes tárgyi anyagot biztosítani. A gyűjteményeket a diákok nemcsak az óráikon látogathatták, hanem bizonyos feltételekkel az órák közti szünetekben is felkereshették.

A Theresianumban lovagi exercitiumokat is tanítottak, mint a lovaglás vagy a vívás, de mellettük modern hadelméleti, mérnöki és hadmérnöki képzettséget is szerezhettek a hallgatók. A polgári és hadiépítészet már az akadémia kezdeti tanrendjében (1746–1753) is jelen volt, de ekkor még a filozófia évfolyamain oktatták, később (az akadémia újr alapításától) a jogi stúdium utolsó évében mint szabadon választható tárgy erődítéstan néven szerepelt.⁹⁵ A tantárgy célja bevezetést nyújtani az erődítéstan elméleti és gyakorlati ismeretébe, a mérnöki tudományok alapjait lerakni, amihez a hallgatók már rendelkeztek a szükséges fizikai és matematikai képzettséggel. Magától értetődően a (had)mérnök tudományok a bécsi Hadmérnök Akadémián és a bécsűjhelyi katonai Theresianumban jóval nagyobb súllyal szerepeltek a tantervekben,⁹⁶ de a bécsi Theresianum növendékei is elegendő hadászati, katonai ismerethez jutottak ahhoz, hogy később a császári

92 Uo. 1776.

93 Schwarz, J.: Die niederen und höheren Studien i. m. 24. A Savoyai Akadémián kezdetben évente 100 fl-t, majd később 250 fl-t költöttek hasonló szemléltetőeszközök építésére és beszerzésére – ezek a két intézmény egyesítése után a Theresianumba kerültek. In: Schwarz, J.: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie i. m. 1897. 116.

94 Realzeitung 1775. 564–566.

95 Schwarz, J.: Die niederen und höheren Studien i. m. 3–4.; Statuten 1802. 106–107.

96 Friedrich Gatti: Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. I. Die k. k. Ingenieur- und die k. k. Genie-Akademie. W. Braumüller, Wien, 1901. 73.; 83–85.; 116.; 142–151.; Johann Svoboda: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. I. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1894. 55.

hadseregben tiszt karriert fussanak be. Ivo Cerman adatai szerint a bécsi akadémián végzett diákok 17%-a katonai pályán helyezkedett el.⁹⁷

Mi itt röviden Fekete János már többször idézett 1756. évi vizsgája alapján mutatjuk be ezen tárgyak számonkérésének módját.⁹⁸ A vizsgakiadvány a polgári és hadiépítészet mellett pirotechnikából is tartalmaz önálló részként kérdéseket és kifejtést. A polgári építészetre vonatkozó kérdések átfogó, sok esetben bevezető jellegűek, találunk kérdéseket a tudomány eredetére; az építészetben felhasználható anyagokra; az építészet szabályaira, axiómáira, az épületek ornamentikájára, díszítésére vagy a statikára vonatkozóan. A pirotechnikai vizsgarész során az ágyúk és lövegek kezelésére, célzottatására, működési elveire kérdeztek rá. A hadi építészet vagy erődítéstan vizsgarészben a hallgatóknak a védekezés térbeli lehetőségeire, az ágyúk, lövegek és különböző egységek támadásának blokkolási elveire és az építmények hadi felhasználhatóságára, taktikai-stratégiai módszerekre vonatkozó ismereteikről kellett számot adniuk.

„Széptudományok”

A „széptudományok” több tantárgy vagy tudományág összefoglaló elnevezése. Ezek – ekkor ugyan még nem határolódtak el élesen egymástól – a következők voltak: esztétika, kritika, irodalom, retorika, poétika és művészettörténet. A Theresianumban a „széptudományok” tárgyait alapfokon a grammatika és humaniora évfolyamain tanították, majd a felsőbb tanulmányok idején: a filozófia évfolyamain a filológiát, a jogi stúdium során az esztétikát. Az esztétika külön tantárgyként való tanítása a Theresianum modernségét mutatja, mivel az esztétika mint önálló diszciplína – a görög filozófusok után – a 18. század második felében született meg és intézményesült.⁹⁹ A modern filológia is ebben a korszakban születik meg és épül be a filozófiai fakultások tanrendjébe Európa-szerte. Külön kiemelni a filológia területén is úttörő jelentőségű göttingeni univerzitást, illetve nagy formátumú professzorát, Christian Gottlob Heynét, aki tanítványai révén (Schedius Lajos) a magyar tudományos életre is nagy hatással volt.¹⁰⁰

A Theresianum első periódusában három kitűnő professzorával találkozunk a „széptudományoknak”: Josef von Burchhardttal, Karl Mastalierral és Michael Denisszel. E három (jezsuita) professzor saját szakterületén hasonló jelentőségűnek tekinthető, mint az akadémián ekkor oktató jogász vagy államtudós társaik. Burchhardt 1762 és 1773 között volt a Theresianum tanára. Oktatási szakterületének a mai művészettörténet tekinthető, de mellette szépirodalmat és esztétikát is tanított.¹⁰¹ (Fontos megjegyeznünk, hogy e korszakban még csak a művészettörté-

97 De a kedvezőtlen forrásadottságok miatt Cerman csak a Theresianumban végzett 41%-át vizsgálta meg. Cerman, I.: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 166–167.

98 Fekete, J.: i. m. 38–48.

99 Bacsó Béla: Esztétika. In: Filozófia. Főszerk. Boros Gábor. Akadémiai, Bp., 2007. 1173–1176.

100 Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. OSZK különnyomat, Bp., 1962. 16–18.

101 Guglia, E.: i. m. 75–76.

net korai szakaszával találkozhatunk, mert a diszciplína csak jó fél évszázaddal később intézményesül a német egyetemeken, az első tanszéket 1813-ban Göttingenben, majd a következőt 1825-ben, Königsbergben alapították.¹⁰²

Burchardt felismerte a kortárs Johann Joachim Winckelmann jelentőségét, aki az önálló tudománnyá váló művészettörténet első nagy alakja volt. A *Realzeitung* beszámol egy vizsgáról, ahol a diákok Burchardt tantárgyából, a kialakulóban lévő művészettörténetből adtak számot tudásukról.¹⁰³ A Kurzböck-féle eredeti kiadvány sajnos nem maradt fenn (legalábbis nincs tudomásunk róla), és a theresianumbeli „széptudományok” oktatásáról is csak kevés adatunk van, ezért különösen értékes a *Realzeitung* bejegyzése.¹⁰⁴ A cikk elismerően ír Burchardtról és tantárgyáról, aminek fontosságát hangsúlyozza a nemesi diákok számára. A cikkből megtudjuk, hogy a professzor a művészettörténet egészét próbálja bemutatni – a művészet (feltételezett) kialakulásától a galériák és gyűjtemények koráig. Laza korszakolást ad, a festészetre és a szobrászatra fókuszál, ami a kor művészetelméleti gondolkodását a legjobban foglalkoztatta, és a fennmaradt (feltehetőleg) híres remekművekkel foglalkozik.

A *Realzeitung* a következő vizsgázókat sorolta fel: „*Hr. Georg Freyherr von Buol, Hr. Casper Graf Czarneczki, Hr. Franz Graf Czarneczki, Hr. Adam Franz Graf Barzeck, Dohalsky, v. Dohalitz, Hr. Bernard Edler von Gall, Hr. Franz Freyherr von Zsallerstein, Hr. Johann Freyherr von Mednyansky, Hr. Carl des h. r. R. Graf von Sinzendorf, Hr. Friedrich des h. r. R. Graf von Sinzendorf, Hr. Joseph Edler von Zsencker.*”¹⁰⁵ A vizsga befejeztével az ifjú Zsenkler gróf beszédet olvasott fel a képzőművészetekről a főrangú társaságnak, amelynek kulcs gondolata a következő volt: „*Ő érvekkel és példákkal megmutatta, hogy a képzőművészet ismerete a nemes számára mind a saját házában, mind a hivatalában nagyon hasznos és tisztességes, és sok alkalommal a tisztelethez és az előnyökhöz is megke- rülhetetlen.*”¹⁰⁶

A státútum az esztétika tudománynak és tantárgynak a célját három pontban fogalmazza meg: 1. a természeti tárgyak, művészi alkotások elemzése, megítélése (itt létjogosultságot adva a szubjektív ízlésnek), 2. művészeti ismertetőjegek keresése, általános szépművészet-elmélet, 3. a művészi produktumok (irodalmi és képzőművészeti egyaránt) kritikai felmérése, minta- és elhibázott alkotások összehasonlítása.¹⁰⁷ Az érdeklődő diákoknak lehetőségük volt még ar-

102 A pesti egyetemen pedig csak 1873-ban kap önálló tanszéket a művészettörténet, de ez a dátum nem számít szélsőségesen késeknek, mert a lipcsei egyetemen is csak egy évvel korábban, míg a bázelin egy évvel később alakítanak ki hasonló tanszéket. Bővebben: *Heinrich Dilly: Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979.

103 *Realzeitung* 1772. 474–475.

104 A tantárgyhoz a következő tankönyveket használhatták: *Johann Georg Sulzer: Allgemeine Theorie der schönen Künste.* Weidemann, Leipzig, 1771; *Ch. Batteux: Einleitung in die schönen Wissenschaften mit Zusätzen von K. W. Ramler.* Weidemann, Leipzig, 1758. In: *Schwarz, J.: Die niederen und höheren Studien* i. m. 20.

105 *Realzeitung* 1772. 474–475.

106 Uo. 475.

107 Statuten 1802. 96–97.

cheológiai alapismereteket is szerezni. Az akadémia rézmetszet-, érme- és ásványgyűjteményei mindkét tudományághoz szakszerű szemléltetőeszközként szolgáltattak, továbbá lehetőség volt a Belvedere-ben található festménygaléria meglátogatására is.¹⁰⁸

Mastalier és Denis a „széptudományok” más útjain jártak, mint Burchhardt. Ők inkább irodalmárok és költők voltak, a 18. századi bécsi irodalom meghatározó jelentőségű szereplői. Karl Mastalier 1763–1764-ben volt a Theresianum tanára, 1773-tól a bécsi egyetemen a „széptudományok” professzora, 1788 és 1793 között a filozófiai fakultás dékánja volt. A „széptudományok” harmadik jeles professzora, Michael Denis, akit a „Theresianum Goethé-jének” tituláltak, a humán tudományok igazi polihisztorának tekinthető. Jeles költő, irodalmár, tanár és könyvtártudós volt. A Theresianum több ezer kötetes könyvtárának (az egykori Garelli-könyvtárnak) az őre és szisztematikus rendszerezője.¹⁰⁹ A gazdag gyűjteményű könyvtárat, amely könyvritkaságokat és kortárs műveket egyaránt tartalmazott, igyekezett a diákok és a tanárok igényeinek megfelelően feltérképezni és használhatóvá tenni. Denis nagyszabású költői és fordítói életművet hagyott hátra maga után, levelezésben állt a korszak nagy művészeivel, többek között Johann Jakob Bodnerrel és Friedrich Gottlieb Klopstockkal.

A Theresianumban először prefektus volt (1760-ban), aztán tanári állást kapott, német nyelvet és irodalmat, illetve esztétikát tanított. Kollégáihoz hasonlóan ő is adott ki tanulást segítő művet, 1766-ban például német költők műveit tartalmazó olvasókönyvet (*Sammlung kürzer Gedichte aus den neueren Dichtern Deutschlands zum Gebrauche der Jugend*). Ez a legelső német irodalmi olvasókönyvek egyike, amely tiltott szerzőket is tartalmazott, akiknek önálló kötetük a Habsburg Birodalomban nem jelenhetett meg. A válogatásnak így a cenzúrát is sikerült kijátszania.¹¹⁰ 1772–1774 között *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum* címmel – Burchhardt közreműködésével – összeállított három gyűjteményes kötetet, amelyekbe a tanítványainak a beszédeit, verseit, dolgozatait válogatta egybe.¹¹¹ A *Realzeitung* mindkét kötetéről részletes könyvbemutató cikket közölt, elismerően szólva a „széptudományokról”, e tárgy tanáraitól és diákjairól.¹¹² A *Carmina Quaedam* kötetbe pedig a növendékek iskoladrámáit és színdarabjait gyűjtötte össze.¹¹³ Denis sokoldalú érdeklődéséről, polihisztorságáról árulkodik, hogy az

108 Uo. 97.

109 Dieter Schmidmaier, Dieter: Michael Denis als Bibliothekspädagoge. OSZK különlenyomat, 1983. 149–155. A Theresianum gyűjteményét feldolgozó könyvtártudományi műve: *Michael Denis: Die Merkwürdigkeiten der k. k. garelischen öff. Bibliothek am Theresianum*. Augustin von Bernardi, Wien, 1780.

110 Unger A. Barnabás: Denis Mihály élete és munkái. Franklin, Bp., 1907. 16.

111 *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Hrsg. Michael Denis. I. Kurzböck, Wien, 1772.; *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Hrsg. Michael Denis. II. Kurzböck, Wien, 1772.; *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Hrsg. Michael Denis. III. Kurzböck, Wien, 1774.

112 *Realzeitung*, 1772. 200–204.; *Realzeitung*, 1772. 620–623.

113 *Michael Denis: Carmina Quaedam*. Vindobonae, 1794.

alapvetően a humán tudományokkal összeforrt életművében még a „Bécs-vidéki pillangók szisztematikus jegyzékével” is találkozunk.¹¹⁴

A „széptudományok” közvetítése a Theresianumban nem egyszerű ismeretátadását és tanórákat, előadásokat jelentett, hanem közös műhelymunkát is. Fuszek József írja: „A Messiást [Klopstock remekművét] a bécsi Theresianumban szorgalmasan olvasták. Denis tanítványaival egyes részeket latin nyelvre is fordítottak belőle.”¹¹⁵ Denis és diákjai között nemcsak egyszerű tanár-diák kapcsolat lehetett, hanem inkább mester és tanítvány közötti baráti viszony. Denis kötődött tanítványaihoz, erről tanúskodik az Unger Barnabás által a „barátságdalok” műfajába sorolt két verse (*Abschied an einen edlen Helvetier* és *An den Grafen Aloys Christian*), amelyekben szeretett diákjaitól búcsúzik.¹¹⁶ „Humoros költeményei” között találunk egy verset (*An einem Jüngling*), amelyben egyik diákja divathajhászásán élcelődik, és tréfás hangnemben intelmekkel látja el.¹¹⁷

A Theresianumban színjátszást is folytattak, hagyományos iskoladrámák betanítására és előadására is sor került. Az akadémián kezdetben konvencionális, latin nyelvű előadások tartottak, azonban az idő előrehaladtával a latin itt is háttérbe szorult, 1765-ben pedig hivatalosan is eltörölték a latin darabokat.¹¹⁸ Helyüket német és francia nyelvű művekkel pótolták, amelyek témáikban már szabadabbak voltak. Michael Denis is írt iskoladrámákat, iskolai színdarabokat, vígjátékokat a nemesi akadémia diákjainak, és az előadások begyakorlásában, színpadra vitelében is közreműködött. Ahogy Denis és Mastalier bárdköltészete az uralkodó dinasztiát és az udvart dicsőítette, a fennálló rendszert legitímálta, ugyanez megfigyelhető a Theresianumban előadott színpadi műveken is. A *Carmina Quadamban* található művek is II. Józsefről, II. Lipótról, Kaunitzról vagy Hadik Andrásról szólnak.

A Theresianum tudományos nyilvánossága

Jürgen Habermas terminológiája alapján Bécsben a reprezentatív és a polgári nyilvánosság egymással átfedésben állt, mivel az udvar székhelye a városban volt.¹¹⁹ A Theresianum terének és nyilvánosságának sajátosságát az akadémia tudományos és az udvar szimbolikus terének azonossága, párhuzamos jelenléte adta. A neme-

114 Ludwig Igálfy-Igály: *Zimelien der Bibliotheca Theresiana und ihre Bedeutung im Zusammenhang mit der Geschichte des Hauses*. In: *Jahresbericht, 1980–81. Öffentliches Gymnasium der Stiftung Theresianische Akademie in Wien*. Gymnasium, Wien. 1981. 22–23.

115 Fuszek, József: *Mastalier Károly élete és művei*. Adalék a XVIII. század német irodalomtörténetéhez. Pátria Nyomda, Bp., 1912. 8.

116 Unger A. B.: i. m. 27. Festetics György és Denis kapcsolatáról: *Walleshausen Gyula: Denis professzor és tanítványa*, Festetics György. Könyvtári Figyelő 54. (2008) 1. sz. 64–74.

117 Unger A. B.: i. m. 33.

118 Igálfy-Igály, L.: *Das Theresianum* i. m. 244.

119 Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Gondolat, Bp., 1993. 55–114.

si akadémia otthonául a Favorita-kastély, a Habsburg-dinasztia egykori nyári rezidenciája szolgált. Az udvar komoly anyagi támogatást nyújtott az iskola működéséhez, alaposan szemmel tartotta a felvételiző (és felvételt nyerhető) diákok személyét, valamint a Mária Terézia nevét viselő akadémia az uralkodócsaláddal fontos: szimbolikus és ceremoniális kapcsolatban is állt.¹²⁰

A tudományos kutatás a 17–18. század fordulója előtt az *arcanum* misztikumába burkolózott.¹²¹ Az experimentális tudományfelfogás, az intézményesülő és professzionalizálódó diszciplínák az újkori tudománytörténet geneziséjét jelentették. A Theresianum tudományos nyilvánossága és reprezentációja nem jöhetett volna létre a megfelelő tudományos és társadalmi-kulturális feltételek nélkül. A 18. században általános európai tudományos paradigmaváltásnak lehetünk a tanúi, amely során Thomas Kuhn szerint a régebbi tudományos nézetek képviselői fokozatosan átadták a helyüket az újabb felfogás fáklavivőinek (akiket korábban akár dilettánsoknak is titulálhattak), és ezeket a változásokat intézménytörténeti változások is követték.¹²² A paradigmák közötti döntés joga a tudósközösség privilégiuma, de a győztes iskola a társadalom előtt sem marad ismeretlen, mert a tudományos intézmények tagállományát ő fogja feltölteni, az ő nézetei fognak szóban (előadásokban) és írásban terjedni, valamint a legfontosabb már letisztult, mindenki által elfogadott tézisek jelennek meg az oktatásban is. Bécsben a Theresianum az új tudomány szemlélet hordozója volt, de nem számított autonóm intézménynek, reformokat csak az udvar jóváhagyásával lehetett véghezvinni.

Az akadémiáról terjedő hírekben a nemesi növendékek nemcsak kollektív, hanem személyes (név szerinti) reprezentációjával is találkozhatunk. Roger Chartier reprezentáció-elmélete alapján megállapíthatjuk, hogy a tanárok és a diákok számára a nyilvános és szimbolikus megmutatkozás kulcsfontosságúnak számított.¹²³ Mindkét csoport a társadalmi és kulturális változások szülötte volt, ezért társadalmi identitásának, státuszának az elismertetésére törekedett. A Theresianum tanárai, akik sok esetben a bécsi egyetem professzorai is voltak, nemcsak a felsőoktatásban vettek részt, hanem kutatók, aktív tudományművelők is voltak. A korábbi évszázadokban ez a két funkció nem feltétlenül állt átfedésben egymással – ez a 18. századi, elsősorban a német egyetemi reform eredményének tekinthető. A diákok pedig az új elitet képviselték, a nemesség azon részét, amelynek már szaktudására is szüksége volt, például az állami hivatali posztok betöltésénél vagy

120 E témakörben Olga Khavanova tanulmányaira utalnánk, amelyekre a második jegyzetben már hivatkoztunk. Ld. még: Kökényesi Zsolt: „A nemesi ifjak minden szükséges tudománya és exercitiumra neveltesenek” – Mária Terézia uralkodói imázsa bécsi nemesi iskolák tükrében. In: Helytállás. Tanulmányok az Eötvös Konferencia XII. történeti üléséről. Szerk. László Gábor–Toronyi Alexandra. Eötvös Collegium Történeész Műhely, Bp. 2012. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series 1., Nr. 3.) 291–320.

121 Geoffrey Canton: The rhetoric of experiment. In: The uses of experiment: studies of experimentation in natural sciences. Ed. David Gooding. Cambridge University Press, Cambridge, 1989. 166–167.

122 Thomas S. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris, Bp., 2000.

123 Roger Chartier: A világ mint reprezentáció. In: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Szerk. Kisantal Tamás. Kijárat, Bp., 2009. 47–51.

a hadsereg tisztikarában. A nyilvános (irodalmi) megmutatkozáshoz még nélkülözhetetlen feltételnek számítottak a közvetítő csatornák (jelen esetben a különböző írott médiumok), amelyek a szintén komoly mennyiségi és minőségi változásokon átment olvasóközönség számára továbbították az információkat.¹²⁴

A Wienerisches Diariumban, a nyilvános vizsgáladványokban rendszeresen lehetett a növendékek vizsgáiról olvasni, a diákok beszédeit vagy dolgozatait professzoraik olykor saját könyveikben függelékként megjelentették, de az is előfordult, hogy a jobban sikerült művek akár különlenyomatban is napvilágot láttak.¹²⁵ A Realzeitungban megjelenő hírek az akadémia oktatási és tudományos színvonalát voltak hivatottak reprezentálni. Korszakunkban a bécsi tudományos élet közlönye, folyóirata a Realzeitung (*Realzeitung oder Beyträge und Anzeigen von gelehrten und Kunstsachen*) volt, ami tudományos, gazdasági és művészeti hírekről egyaránt tudósított. A Theresianum tudósai a Realzeitung főszereplői voltak, a bécsi tudományos társadalom meghatározó egyéniségeiként minden évben többször közöltek róluk cikkeket. Új könyveikről, kutatásaikról a folyóirat rendszeresen beszámolt. Mivel tevékenységük és műveik (tankönyvekként) a Theresianumhoz kötődtek, így az akadémiáról is sokszor esett szó.¹²⁶ Vagy amikor például Makó Pál a *Beyträge zu verschiedenen Wissenschaften von einigen oesterreichischen Gelehrten* című tudományos-értelmiségi peridoidikában a sarki fényről értekezik, a Theresianum tanáraként van bemutatva, tehát a nemesi akadémia professzori minőségében ír.¹²⁷

A Realzeitung tudományos és irodalmi rovataiban (szak)recenziókkal és könyvismertetésekkel találkozhatunk az egyes professzorok eredményeiről. A recenziók a 18. században – ahogy ma is – a tudományos ismeretközlés és hálózat alapvető fontosságú elemei, a korszakban végbemenő diszciplináris intézményesülési folyamatban (tudóstárságok, szakfolyóiratok, tanszékek létrejötte) is jelentékeny szerepet játszottak. Ezek a recenziók nem feleltethetők meg teljesen mai társaikkal, de módszereikben és céljaikban már szakelveket követnek, így nem egyszerű „laudációk”. A különböző terjedelmű, általában két és öt oldal közötti cikkekből a felvilágosodás mentalitásának megfelelően a két kulcsszó a „ratio” és a „hasznosság” volt. A tudománynak és az oktatásnak – minőségének megfelelően – a haza (*Vaterland*) és közjó számára való felhasználhatóság volt a mérőfoka, Bécsben ekkor mindent eszerint ítélték meg – legalábbis az érvek retorikája erre épült.

De a Theresianum tudományos neve nemcsak Bécsben vagy a Habsburg-monarchiában volt ismert, hanem Európa-szerte, legalábbis – a következő forrá-

124 James Van Horn Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 92–104.

125 A bécsi folyóiratok közötti eligazodásban segítségemre volt: *Andrea Seidler–Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1988.*

126 1772-ben a folyóirat a Theresianum oktatási rendszeréről, tanáiról, az oktatási körülményekről külön általános bemutatást közöl: *Realzeitung 1772. 82–87.*

127 *Beyträge zu verschiedenen Wissenschaften von einigen oesterreichischen Gelehrten 1775. 179–250.*

sok alapján megállapítható, hogy – a német nyelvterületeken mindenképpen figyelemmel kísérték a nemesi akadémiának és a professzorainak a „működését”. Ezek a Theresianummal kapcsolatos írások nagyon röviden, vagy általában egyáltalán nem is térnek ki a nemesi akadémia bemutatására, mert minden bizonnyal az olvasók számára közismert oktatási intézményről volt szó.

A berlini kiadású *Allgemeine deutsche Bibliothek* a *Jugendfrüchte* kötetekről külön recenziót közöl, amelyben a Theresianumról és a benne tanuló ifjú nemesekről is elismerően szól.¹²⁸ A kötetbemutató után a folyóirat hasonló részletességgel ír a bécsi nemesi akadémia legismertebb költő növendékéről, Joseph Retzerről a három évvel korábban megjelent *Gedichte aus dem k. k. Theresiano* című verseskötete kapcsán.¹²⁹ II. József római királlyá koronázása alkalmából a Theresianumban nagy ünnepséget tartottak, több színdarabbal és verssel, amelyek önálló kiadványban is megjelentek.¹³⁰ Az ünnepségről és a kötetéről részletes bemutatást olvashatunk a lipcsei *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und freyen Künsten*.¹³¹ Michael Denis már korábban említett *Merkwürdigkeiten* kezdetű könyvtárelméleti könyvének a jelentősége nem állt meg a monarchia hátáránál, részletes recenziókat olvashatunk róla a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* és a *Nürnbergische gelehrte Zeitung* című folyóiratokban, amelyek közül az első a 18. század második felében az európai szellemi élet egyik mértékadó lapjának számított.¹³² A Theresianum 1801-ben kiadott szisztematikus katalógusjegyzékéről a jénai és lipcsei illetőségű *Allgemeine Literatur-Zeitung* számolt be.¹³³ A Göttingeni Tudományos Társaság folyóirata részletesen elemzi Johann Zizus, a bécsi egyetem statisztikaprofesszorának, valamint a Theresianum politikai tudományok tanárának *Oekonomisch-politische Betrachtungen über die Handels-Bilanz* című értekezését. A cikk külön kitér Anton Beinl Edl. von Bienenburg theresianumi diák disputájára, amely Zizus művének függelékében olvasható.¹³⁴ A regensburgi *Botanische Zeitung*, amikor bemutatja Joseph Schultesnek a krakkói egyetem botanikus kertjéről írott munkáját, úgy ír a szerzőről, mint akinek jól ismertek a művei és a bécsi theresianumi tanári működése.¹³⁵

De nemcsak a folyóiratcikkek szerzői követték nyomon a Theresianum tudományos életét, hanem az utazók érdeklődését is felkeltette az akadémia, amelyet a különböző útleírások bizonyítanak. A híres berlini utazó, Friedrich

128 *Allgemeine deutsche Bibliothek* 31. (1777) 1. sz. 213–214.

129 Uo. 214.

130 *Freudenbezeugungen des k. k. theresianischen Collegiums bey Gelegenheit der Krönung Josephs des zweyten römischen Königes*. Johann Thomas von Trattner, Wien, 1764.

131 *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und freyen Künste* 1. (1765) 1. sz. 102–105.

132 *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* 2. (1780) 981–985.; *Nürnbergische gelehrte Zeitung* auf das Jahr 1780. 610–613.

133 *Allgemeine Literatur-Zeitung* 2. (1801) 97–99.

134 *Göttingische gelehrte Anzeigen* 1. (1812) 337–358.

135 *Botanische Zeitung, welche Recensionen, Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkeiten und Nachrichten, die Botanik betreffend enthält* 5. (1806) 284–286.

Nicolai részletesen beszámolt a bécsi nemesi akadémiáról.¹³⁶ A felvilágosult író sok tekintetben becsmérően nyilatkozott a Theresianumról – az ellenézés elsősorban az akadémia rendi jellegéből, a tudás megszerzésének hierarchizált formájából fakadt –, de az intézmény oktatási-tudományos színvonalát, tudományos berendezéseit még ő is elismerte. Johann Tobias Satler német publicista a bécsi oktatási helyzetről írt, Frankfurtban és Lipcsében kiadott leveleiben részletesen tudósított a Theresianumról is.¹³⁷ Satler betekintést nyújtott olvasóinak a nemesi akadémia intézményébe, oktatási rendszerébe és röviden a színvonalába is. Az iskola képzési színvonalát elismerte, de az egyetem és az akadémia között húzódo rendi szakadékot és a különböző társadalmi státusú diákok elkülönítését rosszalta. A művet a göttingeni tudományos folyóirat is bemutatta, amely – többek között – külön kiemelte a Theresianumot és a Savoyai Akadémiát.¹³⁸ Karl Bertuch weimari publicista útleírásában elismerően ír a Theresianum gazdasági-botanikus kertjéről, de az oktatási intézményről több szót nem ejt.¹³⁹ A művet a *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* recenzeálta, amely külön megemlékezett Bécs botanikus kertjeiről, köztük a Theresianuméről is.¹⁴⁰

Ezek a hírek és nyomtatványok a diákok, a tanárok, a professzorok és az iskola nevének fényét egyaránt emelték. Az akadémia már külső megjelenésében is mutatta, hogy tudományos-oktatási igényeket elégít ki. Az akadémia belső kialakítása is a tanítást szolgálta: a termek, lakószobák, szertárak, kabinetek és a bennük található szemléltető és kísérleti eszközök, modellek, vagy a gazdag gyűjteményű könyvtár mind a magas szintű oktatás segítői voltak. A gazdasági-botanikus kert és a szertárak tartalma a kor „csúcstechnológiáját” képviselték, és ennek a Habsburg Birodalomban – ahol 1773-ig a jezsuita iskolahálózat látta el az oktatási feladatok nagy részét – különösen nagy volt a jelentősége. A *Collegium Theresianum* tudományos térnek számított, a fenti feltételek, a magas színvonalú akadémiai oktatás és a birodalom jeles professzorainak jelenléte mind ezt fejezte ki. Mitchell G. Ash szerint a tudományos tér kutatásában három fázist lehet megkülönböztetni: 1. a hagyományos tudományos terek (kutatási központok, tanszékek) intézménytörténeti megközelítését, 2. a tudományos felszerelések, berendezések és szimbólumrendszer reprezentatív hatásának kutatását és 3. a tudomány és nyilvánosság egymáshoz való viszonyának, kommunikációjának vizsgálatát.¹⁴¹

Theresianum nem 19. századi kutatólabor volt – már csak azért sem, mert az intézmény célja nem a kutatás volt, hanem az oktatás –, de az újfajta tudomá-

136 *Friedrich Nicolai*: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. IV. K. n., Berlin-Stettin, 1784. 770–786.

137 [Satler, Johann Tobias]: Freymüthige Briefe an Herrn Grafen von b. über den gegenwärtigen Zustand der Gelehrsamkeit der Universität und Schulen zu Wien. Universität Wien, Frankfurt-Leipzig, 1775. 166–176.

138 Göttingische gelehrte Anzeigen von Gelehrten Sachen. II. 1774. 746–748.

139 *Karl Bertuch*: Bemerkungen einer Reise aus Thüringen nach Wien im Winter 1805 bis 1806. II. Verlage des Landes-Industrie-Comptoirs, Weimar, 1810. 54.

140 *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 7. (1810) 3. sz. 580.

141 *Mitchell G. Ash*: Räume des Wissens – was und wo sind sie? Einleitung in das Thema. Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 23. (2000) 235–237.

nyosság, amely a természettudományok területén külső eszközök bevonását is szükségessé tette, jelen volt a Favoritában. Elég, ha csak Makó Pál korábban idézett kísérleteire gondolunk, látjuk: az akadémiára az experimentális tudományfelfogás látványos, gyakorlati oldala is jellemező volt. Michael Denis és még több tanár szeminárium jellegű műhelymunkái is ezt a képet sugallják.

A Theresianum intézménytörténete jól ismert, a nyilvánosság kérdésével már foglalkoztunk, érdemes néhány, az akadémiához kötődő szimbólumot közelebbről is szemügyre venni. Az akadémia tanárainak tankönyveiben a szükséges természettudományos illusztrációk és ábrák mellett gyakran díszítő motívumokat is találunk. A leggyakrabban puttókkal és virágkompozíciókkal találkozhatunk, de ezeknek a képeknek nemcsak díszítő funkciójuk volt, hanem szimbolikus jelentésük is.¹⁴² A barokk puttók mellett az obeliszkok, a természeti képek, a fény és a felkelő nap motívumai a felvilágosodás képi világát jellemezték.¹⁴³ Martini természetjogkönyvének címlapja méhkaptárt és méheket ábrázol (2. kép). Ez a motívum az állam és a részek egymásrautaltságának a jelképe. Ezek az ábrák nemcsak a Theresianum tankönyveit díszítették és látták el többletjelentéssel, hanem egyben a nyugati trendek bécsi recepciójának tekinthetők. A korabeli bécsi nyomdaiparra jellemző volt ez a képi megjelenítés. Az akadémián használt tankönyvek képei – mint a felkelő nap vagy a fényugarak – a *ratiót*, az értelem fényét és a jövőbe (a tudományba, a tudásba és az államba) vetett bizalmat fejezték ki (3. kép).

Ivo Cerman monográfiájában a bécsi udvari nemességet mint a felvilágosodás kultúrájának hordozóját vizsgálta.¹⁴⁴ Ebben a művelődési folyamatban a Theresianumnak is jelentős szerepet tulajdonított. A modern szakismeretek és nézetek továbbítása mellett a bécsi akadémia a nemesi nevelés állami intézményének is számított, amely az udvar érdekeinek és az államtudósok elképzeléseinek megfelelően az állam számára hasznosan tevékenykedni képes döntéshozó elit kitaníttatását tűzte ki célul maga elé. Az udvarban és a bécsi felsőoktatásban az egyik legnagyobb befolyással bíró államtudós, Joseph von Sonnenfels is hasonló elveket vallott.¹⁴⁵ A Savoyai Akadémia növendékeinek előadott két beszédében is a nemesi művelődés fontosságát emelte ki, valamint a megszerzett tudásnak, az öröklött hatalomnak és rendi privilégiumoknak az állam számára való kamatoztatásáról értekezett.¹⁴⁶ Johann Tobias Satler a Theresianumról írt nyilvános levelé-

142 *Frédéric Barbier*: A könyv története. Osiris, Bp., 2006. (Osiris Kézikönyvek) 224–225.

143 *Detlef Hoffmann*: Überlegungen zum Problem einer politischen Ikonographie der deutschen Aufklärung. In: *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*. Hrsg. Hans Erich Bödecker–Ulrich Herrmann. Felix Meiner, Hamburg, 1987.

144 *Cerman, I.*: *Habsburgischer Adel und Aufklärung* i. m.

145 *Grete Klingenstein*: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkung über eine Rede Joseph von Sonnenfels aus dem Jahre 1771. In: *Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis um 20. Jahrhundert*. Hrsg. Grete Klingenstein–Heinrich Lutz–Gerald Stourzh. Oldebourg, Wien, 1978. 165–204.

146 *Joseph von Sonnenfels*: *Das Bild des Adels*. Kurzböck, Wien, 1767.; *Joseph von Sonnenfels*: *Ueber den Beweggrund der Verwendung (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768)*. In: *Sonnenfels gesammelte Schriften*. VIII. Mit von Baumeisterischen Schriften, Wien, 1786. 177–204.

ben is kifejtette, hogy a nemesi akadémia milyen nagy hangsúlyt helyez az állampolgári nevelésre.¹⁴⁷ A felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikája a *Staatsraison*nek megfelelően a társadalmi státus alapján különböző színvonalú képzést tartott szükségesnek, de a hazafias nevelést, az állam közös érdekeinek és értékeinek a továbbplántálását minden réteg számára fontosnak tekintette.

A theresianumi diákok beszédeiben és dolgozataiban az uralkodó dicsőítése mellett állandó elemként jelen van a tevékeny hazaszeretet hangsúlyozása. A Michael Denis szerkesztette *Jugendfrüchte* kötetben fennmaradt három dolgozat, amelyeknek központi témája a nemesség, a tudomány és az ízlés viszonya.¹⁴⁸ A szerzők szerint a nemes feladata az állam hasznos szolgálata, ami csak a tudományok ápolása és kellő művelődés révén lehetséges. Antik példák mellett XIV. Lajos Franciaországát állítják be követendő mintaként, ahol az uralkodó rátermettségén túl az állam felvirágoztatásában a miniszterek (Colbert, Mazarin) szakmai tudása is kulcsszerepet játszott. A Habsburg-monarchia aranykora is így jöhet el, ha a nemes mindkét feladatát teljesíti: elsőként a tudományok művelését, majd ezen keresztül hazáját segíti.¹⁴⁹

Erdődy József így zárja beszédét és jelöli ki a nemes feladatát: „Mozdítsák elő a tudományokat és művészeteket, óvják a tanoncaikat, terjesszék el a jó ízlés uralmát. Így fognak a haza számára legfontosabb szolgálatot tenni, a polgártársaiknak legkiterjedtebb hasznot szerezni, dicsőséget az uralkodójuknak, a saját nevüknek elfelejthetetlen emlékművet az utódok hálátelt szívébe állítani.”¹⁵⁰ Ebben a folyamatban a nemesi akadémia is kulcsszerepe van, amelynek nem a lovagi exercitiumok oktatása a fő feladata, hanem az állam számára hasznos jogi, katonai, építészeti tudományok közvetítése.¹⁵¹ A Theresianum olyan a képet igyekezett sugallni magáról, amely azt mutatja, az intézményben a birodalmi elit modern tudományokat sajátíthat el, amelyeket később az állam szolgálatában képes lesz kamatoztatni.

A nemes diáknak azonban nemcsak a lehetősége volt meg a tanulásra és művelődésre, hanem a képzés és annak eredményessége elvárás is volt. „Önök túl szerények ahhoz képest, hogy mit vittek véghez egy év alatt, amit az állam, amelynek Önök is polgárai, Önöktől kér, amit az Önök felettesei, szülei, barátai Önöktől elvárnak.”¹⁵² Schultes, a természetismeret professzora az elvárások mellett a nemes kettős feladatára hívja fel a figyelmet a tudomány művelésében: „Lehetőségem nyílt rá, hogy a Császári és Királyi Teréz Lovagi Akadémia növendékei-

147 [Satler, J. T.]: i. m. 172.

148 *Joseph Freyherr von Montoni*: Betrachtungen über die Pflichten des Adels gegen die Wissenschaften. In: *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. I. i. m. 89–100.; Erdődy, Joseph Grafen von: Rede von der Pflicht adlicher Jünglinge den Geschmack zu bilden. In: *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. II. i. m. 213–226.; *Aloysius Grafen von Starhemberg*: Der Einfluß der Erziehung auf die Richtigkeit des Geschmackes. In: *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. II. i. m. 251–262.

149 *Montoni, J.*: i. m. 99–100.

150 *Erdődy J.*: i. m. 225–226.

151 *Montoni, J.*: i. m. 92–93.

152 *Schultes, J. A.*: i. m. 4.

hez forduljak, akik majdan Ausztria gazdagabb és hatalmasabb polgáraivá válnak, akik majd részben saját munkájuk révén, részben a mások munkáját támogatva a hazai természettörténet mindenekelőtti támogatói lehetnek.”¹⁵³

A nemes diáknak a Theresianumban és a modern oktatási intézményekben megszerzett ismeretei révén lehetősége volt a tudományt személyesen művelni, de nem szabad megfeledkezni a nemesség hagyományos – a társadalmi rangjából és helyzetéből adódó – kötelezettségéről: a tudományt és művészeteket pártoló mecénási elkötelezettségéről. Az egykori növendékek utóéletének és a tudománnyal való kapcsolatának elemzése önálló kutatást igényelne. A Theresianum két leghíresebb magyar diákjának mecénási szerepére mégis érdemes röviden utalást tenni. Festetics György és Széchényi Ferenc a magyar nyelv ügyének elkötelezett támogatói voltak, ami az elnémetesedés vádjára is ellenérvként szolgál. Mindketten komoly összegekkel támogatták a bécsi magyar nyelvű újságok kiadását és a *Magyar Játék Színi Társaság* működését.¹⁵⁴ Fennmaradt egy 1790. december 15-i levél, amelyben Born kéri Széchényit, hogy a Festetics által szavatolt és Széchényi fizette 20 ezer forintot nyugta ellenében kézbesítse, egyúttal a kísérlet állásáról is beszámol.¹⁵⁵ Festetics a Georgikon mezőgazdasági szakiskola megalapításával és a keszthelyi Helikon ünnepségek szervezőjeként, Széchényi pedig gazdag magángyűjteményének a hazának adományozásával a magyarországi tudomány és művészetpártolás kiemelkedő jelentőségű személyiségei voltak.

A dolgozat zárásaként, összegzéseként a Michael Bonbardius-féle *Topographia Magna Regi Hungariae* kötetben – Csáky Imre beszéde előtt – megjelent kép reprezentatív jelentésrétegeire hívnánk fel a figyelmet (5. kép).¹⁵⁶ A kép szimbolikus funkciója – miképp a Wienerisches Diarium cikkei és a Theresianum – legalább három egymással párhuzamos jelentést hordoz magában. Az uralkodót (udvart, dinasztíát), a (magyar) nemest és a tudományt (a képiség lényegéből fakadóan) egyidejűleg reprezentálja.

A kép egyértelműen reprezentálja a császári udvart: a hagyományos udvari, tétellapra emlékeztető ábrázolásmód és az uralkodónő és gyermekei jelenléte miatt. Az összbirodalmból jelen esetben a magyarságot reprezentálja, erre utal a kép megjelenésének helye (Bonbardius Magyarországról szóló topográfiai könyvében, a theresianumi diák, Csáky Imre beszéde előtt), a magyar inszignia jelenléte, József főherceg és az ifjú nemes magyar viselete, valamint a földön látható magyar korona címerei. Az ifjú Csáky gróf beszédében Mária Teréziát mint magyarok királynőjét magasztalja.¹⁵⁷

153 Uo. 58–59.

154 Kurucz György: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. I. Szerk. Fülöp Éva Mária. PATE, Keszthely, 1996. 65.

155 Ignác Born Széchényi Ferencnek. In: Széchényi Ferenc és Csehország. Szerk. Richard Pražák–Deák Eszter–Erdélyi Lujza. Gondolat, Bp., 2003. 118–119.

156 Michael Bonbardius: *Topographia Magna Regi Hungariae*. Literis Leopoldi Joannis Kaliwoda, Viennae, 1750.

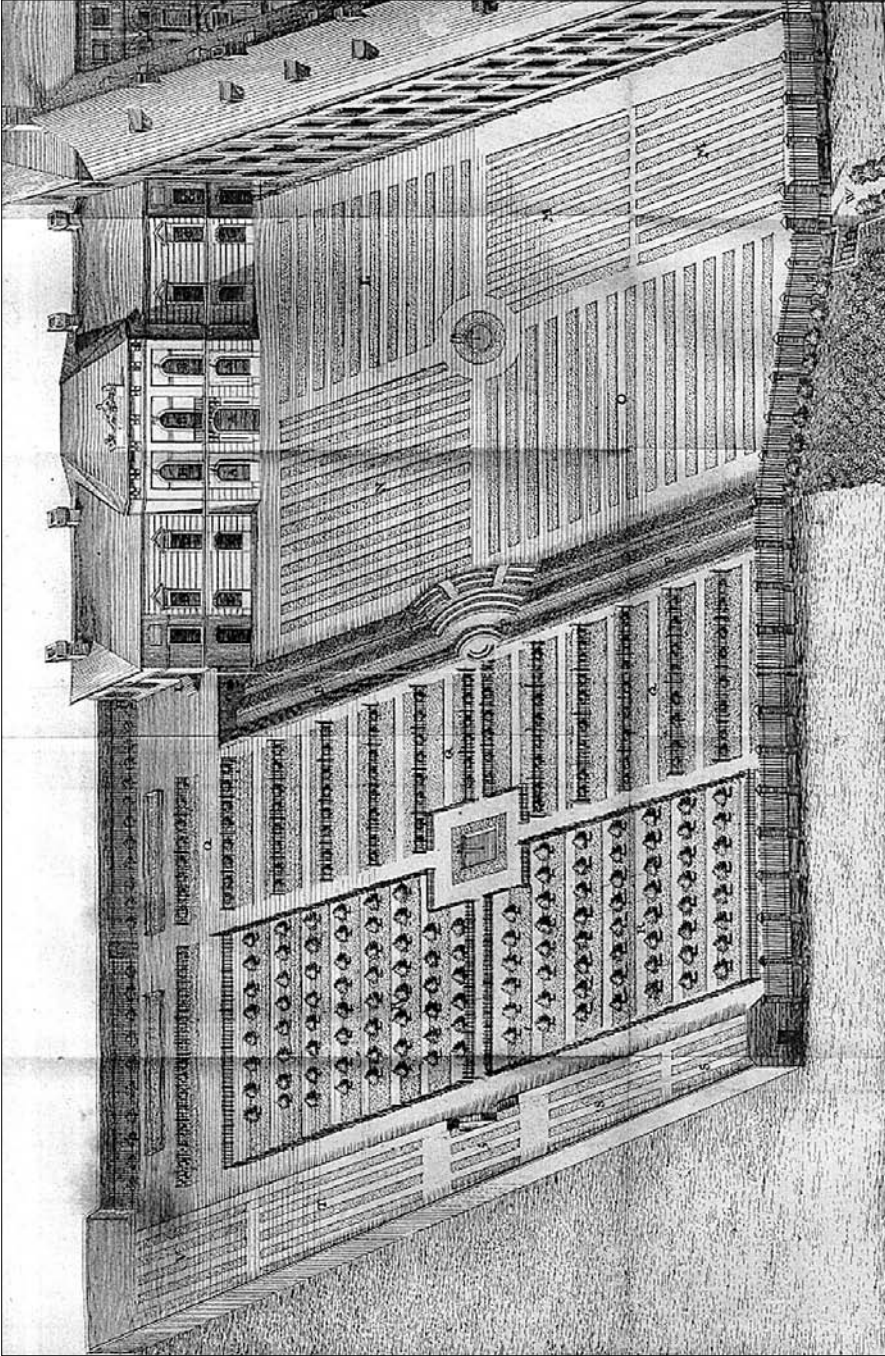
157 Csáky Imre beszéde. In: Uo. 1–4.

A kép a nemesi tudományosságot, művelődést is kifejezi: az ifjú nemes topográfiai könyvet tart a kezében. Szimbolikusan ezt erősíti a József főherceg mögött álló Athéné istennő, aki az igaz tudás megtestesítője és pont a magyar nemesre mutat, ezzel hívva fel rá a figyelmet. A Theresianum tanrendjében a természetrajz és a topográfia nagy súllyal volt jelen. Itt utalnánk Joseph Schultesra, az akadémia természettan-professzorára, aki még 1799-ben is, majd 50 évvel a kép keletkezése után írja a tanórát kiegészítő könyvében, hogy Horvátország, Szlavónia, Erdély, Bukovina, Magyarország, az osztrák monarchia csaknem fele a természetkutatás számára alig ismert jobban, mint Dél-Amerika.¹⁵⁸ E művelt nemesi imázsban szintén a tudomány művelésének leendő kettős feladatát kell látnunk: egyfelől személyesen tudósként, másfelől a tudományt támogató mecénásként. A nemesi ifjú előtt fekvő kard és a József mögött álló Herkules jelenléte és figyelő tekintete a nemesség, különösen a magyar nemesség hadi erényeire és kötelességeire utalnak. A „vitam et sanguinem” toposszá vált kifejezéssel (amely motívumként Mária Terézia ikonográfiájának is gyakori eleme volt)¹⁵⁹ a diákok beszédeiben, például Batthyány Józsefében vagy Bánffy Györgyében is találkozhatunk.¹⁶⁰

158 Schultes, J. A.: i. m. 31.

159 Papp Júlia: Adatok Mária Terézia ikonográfiájához Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak a tükrében. *Aetas* 25. (2010) 2. sz. 153–154.

160 Batthyány József beszéde. In: *Paulo Josepho Riegger: Exercitatio Academica de Conciliis*. Trattner, Vindobonae, 1757.; Gróf Bánfi György beszéde. In: *Georg Pray: Annales Regum Hungariae ab Anno Christi CMXCVII. Ad Annum MDLXIV. deducti, ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, Tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio*. IV. G. L. Schvlz, Vindobonae, 1767.

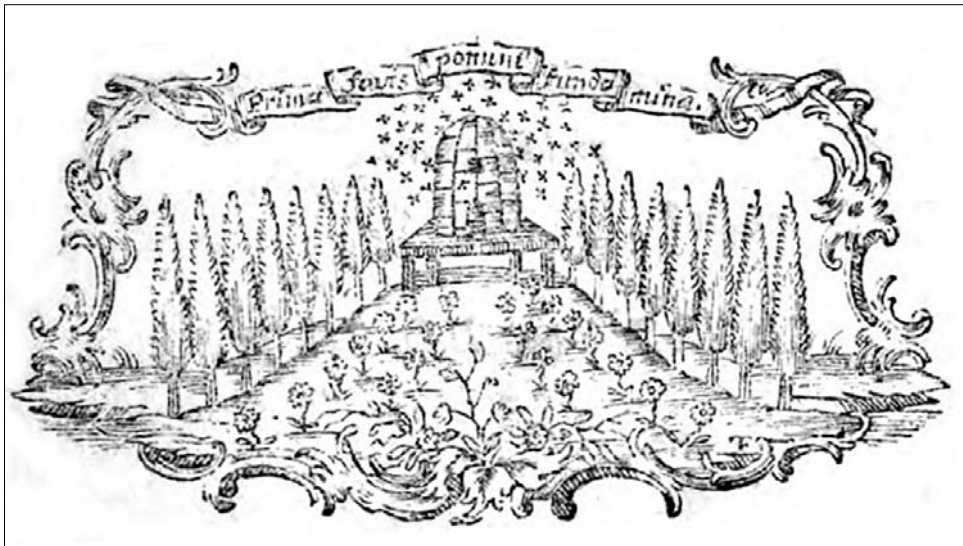

1. kép: A Theresianum gazdasági-botanikus kertje¹⁶¹

¹⁶¹ Kurzgefaßter Entwurf i. m. 1775.

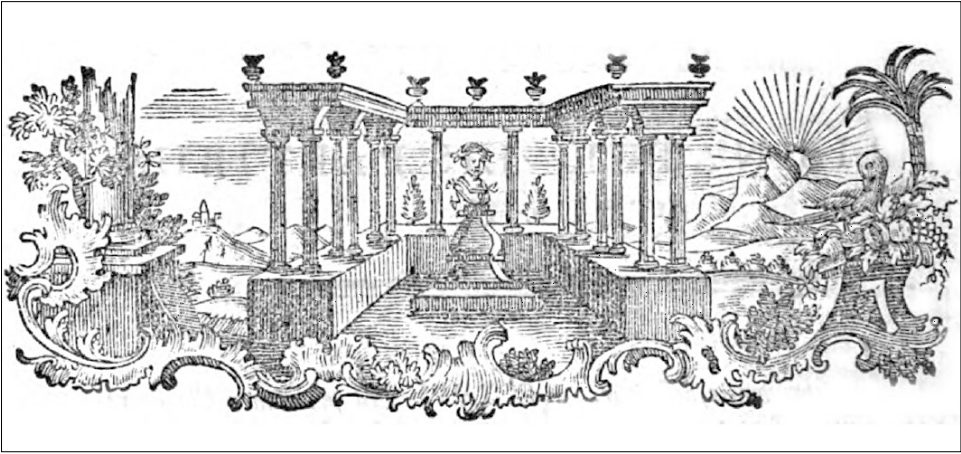
Képmagyarázat

- A. karám
- B. fossziliák, különböző földfajták, kristályok, kövek, ásványok, lenyomatok, kovületek
- C. eszközök és gépek: gazdálkodáshoz, víz-, üzem- és bányáépítéshez
- D. fizikaszertár, ahol a különböző kapcsolódó eszközök és gépek találhatóak
- E. a gazdasági kémia és színezőműhely konyhája (laborja)
- F. tároló, tartály
- G. szemináriumterem a gazdasági kerthez
- H. különböző, megmunkált anyagok (tárolandók ott az épületben)
- I. az épület bejárata a kert felől
- K. az akadémián kívüli (külső) épület bejratának az előtere
- L. különböző földtípusok, amelyek a növények fejlődését és a föld termékenységét segítik
- M. haszonnövények, amelyek fogyasztásra vagy ruházkodásra alkalmasak
- N. olyan növények, amelyekből színező- vagy festékanyagot lehet kinyerni
- O. olyan növények, amelyek állatok takarmányozására vagy gyógyítására alkalmasak
- P. virágok, amelyek a kert ékességei
- Q. kis növésű gyümölcsfák
- R. nagy növésű gyümölcsfák
- S. ott történik a növények beoltása, keresztezése
- T. szőlőskert
- V. komlóültetvény
- W. erdei fák: asztalos, esztergályos és ács szükségletekre és fűtésre

2. kép¹⁶²

162 Martini, C. A.: De lege naturali i. m. címlapképe.

3. kép¹⁶³

4. kép¹⁶⁴

163 Uo. 199.

164 Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. II. i. m. 23.

5. kép¹⁶⁵

165 *Bonbardius, M.: i. m. 4.*

ZSOLT KÖKÉNYESI

INTERCONNECTING SCIENCE AND PUBLIC SPHERE VIA AN EXAMPLE
OF A NOBLE ACADEMY: A REPRESENTATION OF THE VIENNESE THERESIANUM
IN THE 18TH CENTURY.

The significance of the Viennese Theresianum has been well known for historical science. In the last decade the qualitative research results of Olga Khavanova have directed attention to this outstanding institution. The cultural and educational political interaction of the Imperial and Royal Court and the decision-making elite forms an important part of the problem of the Middle-European enlightened absolutism. This study aims to illuminate this topic from the perspective of scientific representation, and is structured into two major parts. In the first part, the modern disciplines taught at Theresianum is discussed; in the second part I analyze the public sources – periodicals from Austria and from abroad, travel journal and publishings of examinations. My purpose is to direct attention to the scientific reputation of the Viennese noble academy, and the courtly and noble interests behind it.